

ԱՅՍ ՎԵՊԸ

Այս վեպը սովորական առումով պատմական վեպ չէ, այլ պատմությունը մի քանի հայ հոգիների, որոնց վիճակվեց ապրել մեր ազգային կյանքի ամենաբախտորոշ ժամանակաշրջաններից մեկում։ Նկարագրված անձերը երեակայական են, որովհետև զուտ ստեղծագործական աշխատություններում երեակայությունը ավելի իրական է, քան իրականությունը։ Պատմության գիրը չէ, այլ ոգու պատմություն։

Այսուամենայնիվ, կարելի չէր բոլորովին անտեսել պատմական իրադարձությունների մոտակոր ճշմարտությունը։ Արտասահմանյան պայմաններում, մեռու երկրից և ականատեսների վկայություններից, դժվար էր հաբազատ պատկերը տալ բոլոր անցուդարձերի, և ականա վեպում տեղ էին գտել որոշ անճշտություններ, որոնք և աշխատել եմ ուղղել երկրորդ հրատարակության ախրով։

Հայաստանում պահպանված մի շարք փաստաթղթերի լուսի ներքո, ես համգեցի այս եզրակացության, որ Սարդարապատի ճակատամարտը հանդիսացել է ճշմարիտ համաժողովրդական պայքար բռնակալների դեմ, կազմակերպվել և առաջնորդվել է ոչ թե մի կուսակցության խմբագետներով, այլ հայ ժողովրդի միահնամուն և ներոսական ջանքերով։ Տեսա նաև, որ սխալ ես մեկնաբանել Մայիսյան բանվորագյուղացիական ապստամբության նշանակությունը և որիշ մի շարք դեպքեր, որոնք ճակատագրական նշանակություն են ունեցած հայ ժողովրդի կյանքում։

Ժամանակին, իտալացի մեծ վիպասան Ալեքսանդր Մանցոնին Ֆլորանս ժամանելիս հայտարարում էր, որ եկել էր իտալական արդի մշակույթի աղօրիանը Առնո գետի ջրերում մաքրացրելու իր «*ProteSSI Sposi*» վեպի ինչինչ թերությունները։ Հայրենական Հրազդանի ափերում, որտեղ ամեն ինչ հրաշալիորեն վերահնվում է, որտեղ հայ երգը հնչում է զորեղ և հմայիչ, և հայ ժողովուրդը իր ճիզը խառնելով եղբայրական մյուս ժողովրդների ճիզերին, ստեղծում է պատմության մեջ չտեսնված մի նոր կյանք, ես ևս մաքրաշրեցի իմ վեպի որոշ տեսերը։

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐՅԱՆ

1

Եթե պատից կախված ալպյան տևակի ձևով ժամացույցի դուռը հանկարծակի բացվեց և դեղին սարյակը դուրս նետվելով մեքենական կոկորդով կռւ-կռւ կանչեց, հեռավոր ճամփորդությունների նավապետ Արա Հերյանը աշքերը բաց արեց, նստեց անկողնի վրա և աղմուկով հորանցեց, Կարելի՞ բան էր, որ այդքան ուշ լիներ... Մի քանի վայրկյան այս ու այն կողմ շարժվեց, մեջքի վրա շրջած մեծ բզեզի նման ոտքերը և ձեռքերը վեր հանեց, ապա, վճռական որոշումով վերմակը մի կողմ նետեց, մահմակալից վայր ցատկեց և պատուհանի փեղկերը բանալով քիթը կպցրեց ապակուն և երկար մնաց այդ վիճակում. մտահոգությունների մի փեթակ բզզալով խուժեց իր ներսը:

— Մատանին տանի,— մոմոաց նա։ Արագ շարժումով մերկացավ և սկսեց մարզանք անել։ Մարմինը երկարեց գետնի վրա, միացրած ոտքերը բերեց մինչև գլուխը. դարձավ երեսի վրա, մարմնի մկանները մղակի նման խաղացնելով վեր վար շարժեց, ոտքի կանգնեց, մեջքը անիվի ձևով պտույտ տվեց և երբ մարմինը սկսեց քիչ հոգնել՝ վազեց լվացարանի առաջ և փռշտալով, սուելով և մռնչալով լվացվեց։

Նավապետ Հերյանը, թեպետ երեսունը վաղուց անց, դեռ երիտասարդ մարդ էր։ Միշահասակ, բարեկազմ, ճկուն, բացօթյա ճամփորդությունների և ծովային ազերի վարժ, արևից եփված և խիստ հոգերից ծեծված երեսով։

Մոխրագույն, երբեմն կապույտին տվող թավշյա աշքեր ուներ, որ հեռավոր նավահանգիստների կանայք գտնում էին հմայիչ՝ երբ հանգիստ էին, և սարսուռ աղդող՝ երբ բարեկանում էին և սկսում կայծելուար Ընդհանրապես, հավասարակշռված, կամքի տեր, բարի բնավորությամբ

ժարդ էր Սակայն, բռնցքները ծանր էին և բարկությունը կատաղիւ նու գիտակցում էր այդ և իր ուժը կրում էր վայելությամբ:

Հազնվեց, պայուսակը բաց արեց և վարժ ձեռքով բոլոր անկյունները լավ օգտագործելով զհտեղեց իր հետ տանելիք անհրաժեշտ իրերը, ցատկեց վրան, սեղմեց, կողպեց և դրեց անկյունը:

Միջանցքում, գլխարկը դնելու ժամանակ, կանգ առավ և երազուն աշքերով նայեց, մտածեց Դաշենկայի մասին: Ինչպես պիտի նրան տար իր մեկնումի լուրը... Միամորճը վառեց, նորից մտավ սենյակ, նայեց թե բան չի մոռացել և շատ շտապ դուրս եկավ:

Երբ ծովափ հասավ, հոնքերը կիտեց և աշքերը կամաց պտտեցրեց ծովի և երկնքի վրա: Օդը ուժով ներս քաշեց, Երկի պիտի անձրեսը: Խոր լուսթյունը պեղում էր հորիզոնը:

Աչ մի շարժում չկար: Մի քանի մարդիկ իրենց կիսադատարկ խանութների առաջ նստած կամ քարափի պատվարի մոտը կանգնած ծուլութեն նայում էին հեռուները:

Տիսուր տեսարան էր պարզում նավամատուցը: Պարապության մեջ խարսխված մի քանի ժանգոտ նավեր աննպատակ սպասում էին իրենց բարձր կայմերի կատարները կամացուկ ճոճելով: Երկու շաբաթը մի անգամ իտալական մի նավ էր գալիս, և հեռվից հնչող նրա սուզոցը բոլոր սրտերում արձագանքում էր հույսով լցված երգի նման: Երբ մեկնում էր՝ քաղաքը գատարկվում էր տոպրակի նման և մրագում:

Երբեմն պատահում էր, որ պատերազմից մնացած, ծովի մի անկյունում թափառող պայթուցիկներից մեկը զարնվում էր մի անորոշ առարկայի, գոռում գոշումով վեր թռչում, քաղաքը շարժում և մի կտոր պատռած հորիզոն գրկելով՝ վերագառնում էր զրերի անդունդը: Այդ վայրկյաններին սարսափած դեմքերով մարդիկ շտապ վերցնում էին իրենց հեռադիտակները, դողալով նայում կամ աննպատակ վազվում քարափի երկայնքով: Չլինի՞ թե ոռմբը կպավ փախստականների նավակին...

Այդ փախստականները՝ պատահական նավակների մեջ սեղմված, գալիս էին Օգեսայի կամ թուրքական ափերի կողմից: Ռուսաստանից խույս տված անորոշ տարրեր էին կամ դահիճների դեմ երկար ժամանակ կռիվ մղելուց հետո ազատված հայեր:

Երբ, օրեր և գիշերներ վիթորկալից ծովի և անոթության դեմ մաքառելուց հետո ողիսևսները հրաշքով հասնում էին տեղ, ափ էին դուրս գալիս ուրիշ աշխարհներից եկած ուրվականների տեսքով: Ապշած աշքերով նայում էին իրենց շրջապատող բազմության, հիմարուն ժպտում,

կակաղում։ Արտաճմլիկ բան էր նրանց նայելը։ Ոսկրացած դեմքով, արյունոտ աշքերով, կմախքի վերածված, ոչլոտած և քայքայված այդ դժբախտները, ամբողջ մարմնով դողում էին, ոսկրոտ ձեռքերը սեղմում իրենց խորտակված կրծքերին, անհասկանալի բաներ մոմում, ապա, էլ չկարողանալով դիմանալ այդքան հոգնության, ծովափի մոտ կուշ էին գալիս և քնում։

Երբ արթնանում էին նրանք, սրտացավ մարդիկ նրանց հաց էին տալիս և օղի։ Այդ վայրկյաններին նրանք վերակենդանանում էին, արագ-արագ հաց ծամում և խոսում։

Հերյանի համար այս ամբողջը այլևս ծածկված էր ծանր մշուշի հետեւ։ Այդ ամենքի հետ նա գործ չուներ, նա որոշել էր մեկնել, բավական է ինչքան համբերել էր, սպասել։ Դժնդակ, անուրախ, անվատահ այդքան օրեր համբերել էր և սպասել։

Բաթումը՝ կանաչ բլուրներով շրջապատված գեղեցիկ այդ նավահանգիստը, այլևս դարձել էր անտանելիորեն ծանծրալի մի վայր։

Մշուշ, արյուն, աղտ։

Պատերազմից ի վեր, ֆուտբոլի գնդակի նման քաղաքը ձեռքից ձեռք էր անցել։ Ռուսներ, թուրքեր, վրացիներ, անգլիացիներ։ Զանազան տեսակի դրոշակներ, զանազան տեսակի դրամանիշներ և միշտ նույն թշվառությունը։

Սովոր փակել էր իր ճանապարհները և քաղաքը գնալով աղքատացել։ Փողոցների սալահատակները փշացել էին, շրի և աղբի խողովակները պայթել, լամպարները փշրվել։

Տները խոնավությունից մգլուռում էին, հոսում։ Բնակիչները՝ վախից, անոթությունից և ցրտից հյուծված, քայլում էին ստվերների նման և խոսում հառաշելով և կսկծալով։

Տեղական նավերը չէին մեկնում։ Նավթը, ճերմակ այդ արյունը, որ Բաթումը տալիս էր աշխարհին, կասպյան ծովից մինչև Սև ծով անցնող պողպատե երակներով, այլևս չէր վազում։ Թաքվի հսկայական մեքենաները վայր էին թափվել օղը ելած գործարանների փլատակների տակ։ Նավթահորերը արևադարձային անտառների նման դեռ շարունակում էին այրվել։

Կովկասը՝ հրավառ լույսերով թաթախված իր վեհաշունչ լեռների բարձունքներից մինչև Հայկական բարձրավանդակի անհանգիստ սահմանները՝ զորակոշի էր հրավիրել իր վիթխարի ուրվականներին և մտել քառու։

— Այս, քառս, — ասաց Հերյանը՝ ծովսր ուժով ներս քաշելով:

Երկնքի մեծ մասը թաքնված էր վայր իջած ամսերի հետև: Սովոր, ափերի մոտ կանաչ, կապարի տեսք էր ընդունել դեպի բացը երկարող նեղմիկ քարափի ծայրին, որի մեծ քարերով շրջապատված հոտակ դիմք երկարում էր քավականին հեռու:

Փոթորիկ էր սպասվում:

Հերյանը մտահոգ աշքերով նայեց շորս կողմը, խուզարկեց հեռուները, ուր տարածվում էին անվերջ շարաններով կայմեր, լաստեր, պարաներ, և իր հառաշը խեղդեց:

Իսկական գերեզմանատուն էր:

Մեծ և պղտիկ նավերի, նավածիգների, առագաստանավերի խմբեր անշարժ կանգնած էին: Ավելի հեռուն, բացին խարսխած՝ քիթք վեր, փորք չափաղանց ուռած, վրայի ներկը տեղ-տեղ թափված՝ բանտարկված կանգնել էր այն նավթատարը, որի վրա Հերյանը նավապետի պաշտոնով տարիներով ճամփորդել էր:

Ամեն անգամ, որ նայում էր «Հյուսիսային աստղին», տրտմության սարսուռ էր զգում իր ամբողջ մարմնի վրա: Գլխի մեջ հազար ու մի հիշտակներ էին արթնանում, վերհիշում էր անցյալը և հեռավոր նավահանգիստները:

Մնա՞ք բարով ամեն բան, մնա՞ք բարով...

Վարը, ամբարները վաղուց փակել էին իրենց կանաչ դարպասները: Ապրանք բարձրացնող մեքենաները մեկ բազուկը վեր տնկած անշարժ կանգնել էին: Ափի շղթաները թաղվել էին լարծուն ավազի մեջ: Մեծ պահանոցների շուրջը սունկի նման բուսել էին ամեն կողմից եկած թրշվառ մարդիկ: Պատահական տնակներ, թիթեղե կտորներով ծածկված տձև շինություններ, ցեխ, աղբ, ժանու:

Ու դեղնած դեմքով, ծոված վզով, դուրս ընկած աշքերով մի մարդկություն էր վիստում, որի գոյությունը թվում էր անհավատալի:

Մնա՞ք բարով...

Ի՞նչ տարօրինակ բան է կյանքը: Մարդ ապրում է այնպես, կարծես ամեն ինչ անվերջ է, հավիտենական: Ապրում է առանց հավատալու մահվան: Առանց հավատալու այն ուժերին, որոնք աշխարհի շորս կողմից եկած քամիների նման երկնքի մի որոշ ծայրում համախմբվում են, հսկայական հոսանքներ կազմում և կուրորեն հարձակվում խաղաղ պառկած երկրամասերի վրա: Մարդ այդ լի տեսնում: Սահում է նախօրք դարսված երկաթագծերի վրայից, թաշկինակը հանում բարև է տալիս լինելության տեսարաններին, մինչ ահա տեսարանները տակնու-

վրա են եղել, երկիրները ցնցվել են, պատովել, բաց արել խորխորան-ներ:

Ահա ծովը, մոայլ, պարապ: Ահա որբացած նավերը և ահա նա-վապետ Հերյանը, որ այդ վայրկյանին, հրամանատարական կամքակի չըրա գտնվելու տեղ, գտնվում է սատանան գիտի ո՞ւր...

Ամբողջ մի անցյալ, որին տվել ես լավագույն տարիներդ, սև մի գիծ է քաշում, փակում իր շրջանը: Երեկի դուռը դղրդալով կողմվում է, կյանքը հրում է քեզ և առաջ վազում: Այն որ ներկա էր՝ ուրախություն-ներով ու մտահոգություններով լցված ճամփորդությունները, Արևմատ-քի և Արևելքի հեռավոր նավահանգիստների զվարճությունները, կանայք, ժեկնումի նախօրյակին պատահած անսպասելի արկածները, այդ ամե-նը հանկարծ մտնում է խավարի մեջ և անվերադարձ անհետանում...

Նույնիսկ ծովը:

Ծովը: Անվերջ տարածվող ջրերի վտանգավոր այդ օրորանը, փոթո-րիկների խենթ խաղը, հողմերի վայող գանգատները... Մանուկ հասակից նա վարժվել էր երկար այդ ճամփորդություններին, անակնկալներին, դժվարություններին:

Ծովը: Կանաչ, պղտոր աշքերով այդ քույրը:

Անտանելի էր եղել ամիսների այդ սպասումը, այդ անորոշը, մլուկի շարժումով այդ ձանձրությունը: Եկել հասել էին դեպքեր, որոնց հետ ան-կարելի էր շափվել: Կյանքը թաքցրել էր իր երեսը, փոփոխական դի-մակներ էր հագել, ապա, խենթացած դարբնի նման մուրճը աջ ու ձախ շարժել և ամեն ինչ փշրել, կոտրտել, վայր թափել:

Պատերազմ, հեղափոխություն, փլուզում:

Ի՞նչ կարող էր անել ինքը: Նա կյանքից երբեք չէր վախեցել: Միշտ էլ վստահ քայլերով ճեղքել էր ճանապարհը դժվարությունների միջից, ընդունել էր դժբախտությունները առանց ընկճվելու, դիմադրել էր ճա-կատագրի հարվածներին, մարդկանց չարությանը և խորամանկությանը: Ճակատը բաց, բռունցքները պատրաստ, սիրտը տեղը:

...Հիմա ուրախ էր:

Իսկական մարդը պետք է հնարի իր ուժերին համապատասխան դեպքեր: Ներքին իմաստով լուսավորի իր օրերը: Մշտապես ծարավ լի-նի իր ուժերով և ծարավ լինի իր հոգու խորքում երգող կյանքով: Լինի իր էռոթյան ամբողջ զորությունով...

Զեռքերը գրպանները դրած, քիչ երերող դանդաղ քայլերով նա առա-զացավ քարափի երկայնքին և քթի տակ սուլեց:

Այլևս որոշել էր, պետք էր լքել ծովը, պետք էր լքել Դաշենկային:

Դաշենկան... ձզմված խաղողի գույն վարսերով, քմահաճ, կապույտ աշքերով Դաշենկան:

Հայաստանը, ուր որոշել էր գնալ, մանուկ հասակից չեր տեսել։ Հոր մահից հետո, այլևս բոլորովին որբ, եկել էր Թաթում մի ինչ-որ հեռավոր ազգականի մոտ, որը մի քանի ամիս նրան շարշարելուց հետո, վոնդել էր դուրս, Դժվարին և շարքաշ կյանքի ընթացքում հեռավոր հայրենիքը հաճախ այցելել էր նրան երազի պես շքեղացած և քաղցր իր ծննդավայրը, լեռները, դաշտերը... Լուսաբացի առաջին սարսուար՝ հանկարծակի դուրս թափվող ոսկեցրված ճառագայթների հոսանքը, որ թարմ և պայծառ, սահում է երկրի արթնացած մակերեսի վրայից... Ու գյուղը՝ լեռան լանջին կպած, ու տնակը՝ ծեփով ծածկված, և գետակը, որ վշշալով նրա մոտից վաղում էր... Նա մանավանդ սիրում էր վերհիշել գետակը, որը բարձունքներից աղմկելով վայր էր թափվում, մասնաւոված մտնում խոնարհած տանիքների տակ պատսպարված տնակների բակերը, այնտեղ երկար ժամանակ կորշում, ապա, անսպասելի մի տեղից դուրս թափվում, մտնում խախուտ կամրջակի տակ, տարածվում լճակի ձևով և մեկ էլ ուժ առնում, ձայնը գլխին տալիս և վագելով փառաբանում անսահման երեկոն, որը իջնում էր մոտակա լեռներից և օրորվում բլրի վրա կանգնած եկեղեցու հնչող զանգակի հետ... Այս պատկերները նրա հետ ապրել էին տարիներով, արյուն և մարմին դարձել, իր էության մաս կազմել։

Այն աստիճան, որ նրանց առաջ ուրիշ տպալորությունները նսեմանում էին, մակերեսանում։ Հաճախ, կյանքի դժվարին վայրկյաններին, երբ պետք էւներ վերագտնելու իր խսկությունը, ետ քաշվել դեպի այն հոգեկան բերդը, ուր պիտի զգար պաշտպանված, նա բնազդորեն վերապառնում էր իր ժանկության հուշերին և ամուր կանգ առնում լեռներով և գետերով բնակված այդ վայրերում։

— Հայի սրտում երկիրը, հայրենիքը,— ասել էր նրան արտասահմանում հանդիպած մի գաղթական,— միայն անուշ հիշտակ չէ, այլն արյունի հետ շրջող հոգեկանություն, առանց որի աշխատանք, հարստություն, զիրք և փառք դառնում են անիմաստ։ Ամեն անգամ, որ այս հեռումներում մի քիչ կյանք եմ վայելում,— ավելացրել էր նա,— մի հաջողություն եմ ձեռք բերում, ինչպես ասեմ, ինձ այնպիս է թվում, որ մի քանով զրկում եմ, վիրավորում իմ սրտում ապրող երկրի ոգին... Տարիների ընթացքում այդ պարզ խոսքերը մեծացել էին, խորացել, բարդացել։ Առիթ էին տվել ամեն տեսակ անհանգիստ, երբեմն էլ տանձաղ երկվության։ Մի անբացատրելի անբավականություն ծարավի նման նրան տանջել էր, տեղից տեղ նետել, մշտական անհանգստության մատ-

նել։ Չէր կարողացել ըմբռնել իսկական պատճառը։ Երկար ձամփորդությունների ընթացքին կարդացել էր շատ գրքեր, հետաքրքրվել էր գիտական և իմաստասիրական հարցերով, աշխատել էր, զվարճացել էր, կյանքի հրապույրը քաղել լեցուն ձեռքերով և, չնայած դրան, ամեն անգամ, որ մնացել էր ինքն իրեն հետ, նրան պատել էր մի խոր պարապություն։ Ամեն ինչ քողարկվել էր, մտել անորոշության մեջ, փոքրացել, Անխարիսի նավի նման հոգին թափառել էր լուսթյունների անափ ծովում։

Սյու, պետք էր գտնել սեփական անհատականության միությունը և դիմավորել եկող դեպքերին սրտի և մտքի լարված ուժերով։

Ուրախ էր, որ պետք է մեկնի։

Վերջին այն գիշերը նա անցկացրեց Դաշենկայի հետ։

Ընթրեցին դուրսը։ Այցելեցին պարի և երաժշտության վայրեր, նա աշխատեց ուրախ երեալ, երգեց, պարեց։

Դաշենկան հագել էր բաց վարդագույն այն զգեստը, որն այնքան դուր էր գալիս Հերյանին։ Կրծքին կպցրել էր լայն թերթերով ոսկե մի ծաղիկ։ Հարդի գույն մազերը ճակատի վրա ընկնող գանգուրներով լուսվորված էին այնպես, որ կարծես նրանց տակը մի ճրագ լիներ զետեղված։

Հերյանը իր աշքերը նրա վրայից չէր կարողանում պոկել։ Դաշենկան մի քիչ գինի էր խմել և տխրել։ Նրա արդեն երկար թերթերունքները կարծես ավելի էին երկարել, բիբերը լցվել էին անհանգիստ կայծերով և թրջված գեղեցիկ շրթները մնացել էին կես բացված։

— Ի՞նչ պիտի լինի, — ասում էր նա մելամաղձուտ ձայնով, — ի՞նչ պիտի լինի, Արա...։

Հերյանը նրա նուրբ, ոլոր ձեռքերը առնում էր իր ափերի մեջ և կամաց սեղմում։

— Սպասի՛ր, մի օր ես քեզ համար կրերեմ քո զգեստին հարմարող վարդագույն կոշիկներ, կբերեմ նուրբ և արրեցուցիլ անուշահոտություններ, որոնք պատրաստվում են Ֆրանսիայում... Սպասիր... Դաշենկա, դեռ կզան լավ օրեր...։

Եվ Դաշենկան ժպտում էր բախտավոր ժպիտով։

Նա սիրում էր գնչուական մեղեղիները, որ երաժշտախումբը պատվեր էր ստացել նվազելու նա ցածր ձայնով ընկերակցում էր երգերին և նրա աշքերը լցվում էին արցունքով։ Հերյանը համբուրում էր նրա ձեռքերը և խոստանում հաճելի բաներ։

— Տոն էր, Արա, և մարդիկ եկան, սրտերի լույսերը մարեցին... Շքեղ գինիներ թափվեցին գետին, ծաղիկներ ոտնակոխ եղան և ծիծացի տեղ խուլ աղաղակ բարձրացավ... Գիտե՞ս, երկու եղբայրներիցս ոչ մի լուր չկա...

— Լուր չկա, որովհետև հաղորդակցություն չկա... Խմի՞ր:

Խմում էին: Պարում, Եվ նա վախենում էր լուսաբացից, որն ահա պիտ գար և փշեր կապույտ այն բոցի վրա, որ վառվել էր իր սրտում: Պարում էին, նորից և նորից: Դադարի միջոցին նայում էին և նայում մեկ մեկի աշքերի մեջ: Դաշենկան գնալով ավելի էր տխրում:

— Ինչո՞ւ... Ես էլ շգիտեմ ինչու... Էնպես... Ես էլ շգիտեմ...

— Օրերը կանցնեն և կգան ուրիշ օրեր, Դաշենկա... Կտեսնես, երբ ամեն բան անցնի և մարդկանց սրտերում բարձրացած փոթորիկները հանգստանան, ես նորից իմ նավը կտանեմ դեպի արևելք... Դու կգաս, փոքրիկ մի թաշկինակ ձեռքիդ սեղմած, կկանգնես քարտափի վրա և տխուր աշքերով կնայես ինձ և փոքրիկ թաշկինակը շարժելով, մնաս բարե կասես... Եվ նավը իր հաստ ձայնով կսուլի, պարանները կքաշվին, և ես կմեկնեմ, ու ամբողջ ճամփորդության ժամանակ կմտածեմ քո մասին և ախրելով կցանկանամ քեզ... Վերադարձիս, Դաշենկա, կբերեմ քեզ համար մետաքսե և թավշե փարթամ կտորեղեններ, որոնց վրա մեծ ծաղիկներ և տարօրինակ թոշուններ են հյուսված...

Բայց ժամերը անցան, լուսաբացը ճերմակ աշքերը կպցրեց պատուհաններին, լրտեսեց նրանց, և պետք եղավ մեկնել:

Նրանք քայլեցին թև թևի: Եվ ամբողջ ճանապարհին առանց պատճառի ծիծաղեցին միամիտ, երեխայտկան ծիծաղով:

Երբ հասան Դաշենկայի տան մոտերը, Հերյանը հանկարծ լրջացավ և կանգ առնելով ասաց՝

— Դաշենկա, սիրո իմ... Ահ, Դաշենկա-դուշենկա..., մինչև հիմա քեզ չէի ասել, կասեմ, բայց շտխրես... Մի քանի ժամից ես կմեկնեմ...

Դաշենկան քարացած կանգնեց և լայն աշքերը հառեց նրա վրա:

— Ճիշտ չէ... Ճիշտ չէ... Ուզում ես ինձ վախեցնել...

— Չէ, չեմ ուզում քեզ վախեցնել... Մեկնելու եմ...

Բացատրեց:

Դաշենկան բողոքեց և սկսեց հեկեկալ: Արցունքները նրա այտերից վայր գլորվեցին, մի քիչ շպար տանելով, և նրա դեմքը ավելի դժգուննեց և ավելի խեղճացավ:

Գլուխը դրեց Հերյանի ուսին և շարունակեց լար:

— Պիտի վերադառնամ... Դաշենկա, պիտի վերադառնամ...

Այն առավոտ, մի փոքրիկ պայուսակ ձեռքին, նավարդի հնացած գլխարկը մինչև Հոնքերը քաշած, վերարկուի օձիքը բարձրացրած՝ Հերյանը մեկնեց Հայաստան:

2

Լեփեցուն մի գնացք:

Խոնարհ դաշտանկարների ծալրին կանգնած մենակյաց կայարաններ, Քլուրներ, կովիր, այծեր, գյուղացիներ:

Գնացքի ներսում՝ մեկը մյուսի վրա ընկած մարմիններ, պայուսակներ, արկղեր, տոպրակներ: Գետինը պառկած կանայք, դիզված իրեղնների կատարին քնած՝ մոմի գույն երեխաններ, կկղած ծերունիններ՝ մազուտ ձեռքերը կրծքների վրա սեղմած, աշքերը լայն բաց արած և գեղնած ատամները դուրս ցցած:

Երբ գնացքը կանգ էր առնում, խառն այդ բազմությունը սկսում էր աղաղակելով շարժվել: Ամեն մարդ հրմշտկելով և գոռալով ձեռքի կուլան թափահարում էր ուրիշների գլխին և աշխատում իջնել մի քիչ զուր բերելու համար: Շոգեմիքենան անդադար սուլում էր, կանայք ճշում էին և երեխանները բարձրածայն լաց լինում:

Երկու տոպրակների միջև սեղմված, քրտինքը ճակտին, լեղուն լորացած, ուժասպառ Հերյանը հասալ Թիֆլիսի կայարանը և առանց ուրիշ բանի մասին մտածելու հարցուփորձ արեց Հայաստան տանող գնացքի մասին:

— Արմեանսկի պոեզիը պատրաստ կանգնած է, բայց մինչև մեկնելը դեռ ժամանակ կա, — ասաց մի պաշտոնյա:

Երբ նա ոտք դրեց Հայկական գնացքի աստիճանների վրա, շափականց հուզվեց: Մտավ ներս և տեսնելով, որ դեռ ոչ ոք չկա, մտրմինը մեկնեց հստարանի վրա:

Նա պինդ քնած էր, երբ գնացքը շարժվեց:

— Հե՞յ, պարոն, վեր կացեք... Այսուեղ ամենքը իջնում են...

— Ինչպե՞ս թե, արդե՞ն...

Աշքերը ճմոեց և նայեց դուրս:

Մութ, ամայություն, անձրեւ:

— Գնացեք երկաթգծերի ուղղությունով, — ասաց վրացի կոնդուկտորը, — և կգտնեք Երևանի պոեզիը... Այսուեղ Սանահինի կայարանն է... սահմանը:

Զարմացավ: Պայուսակը ձեռքում սեղմած, ուսերը ցրտից տրորելով, նա բայլեց մութի մեջ, ոտքերը գերաններին զարնելով: Երթները թեթեվորեն դողում էին:

— Սանահի՞ն, — մտածեց նա, — կարծում էի վանք է..., հոշակավոր, հինավուրց մի վանք... Եվ, վերջապես, ո՞ւր է այդ Սանահինը...

Մութ, անձրև:

— Էավ, — ասաց նա ինքն իրեն ուժ տալու համար, — լավ... Ահա վասիկ հայրենի երկիրը...

Բայց բավական քայլելոց հետո նա սկսեց մտահոգվել: Այլ մի կայարան չէր երևում, չէր երեսմ և ոչ մի անկյուն, ուր կարելի լիներ անձրեից պատսպարվել: Իսկ, բայց վրացու ասածի, սկսուք էր մի քանի ժամ սպասել: Մի քանի ժամ սպասել... ո՞ւր...

Հայրենի երկիրը...

Մի քանի անգամ նա ոտքերը մխրճեց թանձր ցեխերի մեջ. քայլեց գետինը զննելով, ուշադրությունով՝ լճացած ջրերի վրայից ցատկելով: Նրա ոտները բոլորովին թրջվել էին. մրսում էր: Սիրոք սեղմեց խոր մի հուսահատություն: Ցուրտ էր, դատարկ, խավար:

Դաշենկան...

Չէ, ավելի լավ էր վերադառնալ: Ետ վազեց և ապշած կանգ առավ: Վրացական գնացքը՝ փայլուն, լուսավորված, մաքոր սովեց ամայության դեմ և արագ հեռացավ:

— Այ քեզ...

Պայուսակը դրավ գետին և վրան նստեց:

— Հէ-է-է-է, — զոռաց նա ձայնը քիմքին ուղղելով:

Խոնավ լոռություն էր. ոչ մի պատասխան: Ծխամորնը գրպանից հանեց, լցրեց, վառեց: Զեռքերը բոլորեց նրա շուրջը և տաքացրեց: Չէր հասկանում մի բան, թիֆլիսի գնացքից ուրիշ մարդիկ էլ էին իշել, ո՞ւր անհետացան:

Աշքերը սկսեցին սովորել մթին: Հիմա տեսնում էր, որ առաջը բարձր մի բլուր էր ուրվագծվում: Բարձր, սև, խիստ: Կարծես ահա պիտի շարժվեր և ամբողջ մեծությունով քայլեր վրադ: Երեխ վերը, կատարին գտնըվում էր վանքը: Մեջտեղը բակ, իսկ բակի շուրջը հաստ պատերով՝ նեղ, կիսամութ խուցեր: Խցերում աղոտ ճրագների մոտ երկար մորուքներով՝ իրենց քթի ծայրին ծռված ակնոց դրած վանականներ: Նրանք կարդում էին իրենց զեմքերի գույնն առած մագաղաթե ձեռագիրներ կամ գրում բոցե գրերով խավար պատմություններ:

...Իսկ ո՞ւր է կայարանը:

Ներկա են. ինքը, անձրես, գիշերով պատաժ բլուրները և այնտեղ, անորոշ մի տեղում նստած վանականները: Իսկ կայարանը չկա, Երեան տանող գնացքը բացակա է:

Նորից պայուսակը վերցրեց և քայլեց։ Բավական գնալուց հետո մի լույս նշմարեց, Վաղեց դեպի այդ լույսը։ Երկաթգծերի վրա մենակյաց կանգնած մի վազոն էր։ Ուրախացավ։ Բարձրացավ ստիճանների վրա և դռոր ուժով ծեծեց։ Մի զինվորական պատուհանը վայր իջեցրեց և գլուխը դուրս հանեց։

— Ներողություն, եղբայր, ուզում եմ իմանալ...

Բացարեց իր դրությունը։

— Դե, այս վազոնը վայեննի է, մտնելը արգելվում է,— պատասխանեց զինվորականը։ — Եթե այդ կողմից գնաք, մրգավաճառի խանութ կա, ուր կարող եք և սպասել... Եթե նոր եք եկել, ուրեմն, պետք է ներողամիտ լինեք... այսպես է, պատերազմի պատճառով կայարանմայարան քանդվել է, և ի՞նչ արած... ուրեմն այսպես...

Հերյանը պարկեցաւ և լուրջ այդ զինվորականի դեմքը շատ սիրեց։ Ռւզեց զերմ շնորհակալություններ հայտնել, բայց լեզուն շփոթվեց և անորոշ ինչոր բան կմկմալով հեռացավ։

Քայլեց ցույց տված տեղով և կանդ առավ կես քանոված պատերի առաջ։ Փլատակներ, վայր ընկած քարեր, գերաններ, ավերված պատուհաններ, դուրս ընկած զռներ։ Երեկ նախկին կայարանն էր։ Մատները դրեց շուրթերին և ուժով սուլեց։ Մի շուն հաշեց։ Մթում մի անորոշ ստվեր շարժվեց։

— Ո՞վ է...

— Մրգավաճառը ո՞ւր է, մրգավաճառ...

Արագ քայլերով մոտեցավ ստվերին։

— Այստեղ է, այստեղ։

Կիսաքանդ պատերի անկանոն ընկած քարերի մեջտեղ նա նշմարեց մի փոս, որը տանում էր գետնահարկի նմանող մի տեղ։ Մեջքը ծռեց և ոտքերով գետինը շոշափելով մտավ ներս։ Խոնավ և կծու հուտ փլեց երեսին։ Կոնածեն թղթի մեջ զետեղված մի կտոր մոմի լույսը նրա աշքերի առաջ պարզեց ամբողջ տեսարանը։ Աև ստեղղինով և խնձորով լցված մի քանի զամբյուղներ։ Նրանց շուրջը պաղած նստած մի քանի ստվերներ։

— Բարի երեկո ձեզ, — բամբ և աշխույժ ձայնով ողջունեց Հերյանը և պայուսակը գետին գնելով, նստեց վրան։

Ստվերները աշքի տակից նայեցին նոր եկողին, լոեցին և հառաշեցին։

— Սա ի՞նչ է։ կայարանի սպասարանն է, — կատակեց Հերյանը։

— Երեկ պոեզիին եք սպասում, — հարցրեց նրանցից մեկը։

— Հա...

— Պոեղպը վաղոց կանգ է առել, համա դռները չեն բաց անում, չեն ուղում մարդ ներս մտնի...

— Կանգ է առել... Այդ ի՞նչ կարգադրություն է...

— Ի՞նչ իմանամ... Ասում են ամեն ինչ գողանում տանում են...

— Տնաշեն, — անհանգուացավ մի ուրիշ ստվեր, — Էլ ինչ մնա՞ց որ տանեն,.. ամեն ինչ թալահել տարել են...

— Էղ եմ ասում էլի, — շարունակեց առաջինը, — աշխարհը էնպես է փոխվել, էնպես է փոխվել... թշնամիս շտեսնի... Զեր հրամանքը ո՞ր կողմերից է գալիս...

— Բաթումից, — պատասխանեց Հերյանը:

— Հը... Էսկ քաղաք է...

Ու մի քիչ լռելոց հետո՝

— Հա... Գե որ գալիս եք Բաթումից... կարող եք իմանալ... Եղ զահրմարը գալի՞ս է թե...

— Ո՞վ...

— Էն, էլի... Եվրոպան...

— Ո՞վ է իմանում, — ասաց Հերյանը, — ո՞վ է իմանում։ Գլուխը առայժմ խառն է... Զեմ հասկանում մի բան. ինչո՞ւ այս երանելի գնացքը Թիֆլիսից ուղղակի երկան չի զնում, — հարցրեց նա դառն շեշտով։
— Զի գնում...

Հերյանը մի ստեղծին վերցրեց զամրյուղից և շրիկացնելով կերամ։ Սովերներից մեկը սկսեց կամացուկ խոմքալ։ Մարդը մոմի վրա փշեց։

— Մոմ չի ճարվում, — բացատրեց նա։

Իր պայտասակի վրա երկար ժամանակ օրորվելոց հետո Հերյանը լսեց շոգեմեքենայի սուլոցը և դուրս վագեց։

Զարմանքով տեսավ, որ գնացքի առաջ հոծ բազմություն էր հազարված։ Գյուղացի կանայք, փափախավոր շինականներ, զինվորականներ, երեխաններ։ Որտեղից էր եկել այդ բազմությունը։ Գրոհ էին տվել գոների վրա և աղաղակելով և կովելով աշխատում էին ներս մտնելը Հերյանը հասկացավ, որ եթե շշտապի, կարող է դուրս մնալ։ Պայտսակը ձեռքին նետվեց, ճեղքեց բազմությունը, ետ մղվեց, ծնկների վրա վայր ընկավ, ոտքի ելավ, նորից առաջ նետվեց, հրեց, հրմշտկեց և, ինքն էլ շիմացավ ինչպիսի հրաշքով, իրեն գտավ վագոնի ներսում։

Վագոնի ներսում թանձր խավար էր։

Նետվել էր մի նստարանի վրա, բայց ո՞ւր և ո՞ւմ մոտ, ինքն էլ շդիտեր։

— Եղբայր, այդ ի՞նչ է... լույսերը ե՞րբ պիտի վառվեն, — բողոքեց նա:

— Ի՞նչ է, Զինաստանից եք գալի՞ս... լույս կա, որ վառեն, — Հեղնող ձայնով պատասխանեց մեկը:

Հառաշեց:

Նոր եկող ճամփորդները ներս էին մտնում, կույրերի նման պատերը շոշափում, սրան նրան զարնվում, բողոքում, անիծում և անհետանում: Երեխ լեռնցիներ էին: Չորացած խոտի, այծի կաթով շինված պանրի, ոչխարի հոտ էր գալիս նրանցից:

Գնացքը շարժվելուց հետո Հերյանի հարևաններից մեկն աշխատեց մի կտոր վառել: Անկարելի եղավ: Փշրված սլատուհաններից և դոներից քամին ներս էր մտնում և հարյուր բերնով մոմի վրա փլում: Բայց վառված լուցկինների վայրկենական լույսն էլ բավական էր վագոնների թշվառ վիճակը ցույց տալու համար: Նստարանների կտավները հանված էին, երկաթե մասերը կմախքի վերածված, վարագույրները դանակի հարվածներով կտոր-կտոր եղած:

Հերյանի աշքերը լայնացան:

Դրսում, գիշերը՝ նա ևս ավերված և դատարկ՝ վագում էր գնացքի ետևից և ոտքերը ուժգին դոփում հողերին:

Դեբեղը շառաշելով խենթանում էր ժայռերի մոտ: Քամին վայում էր կոռվա ծառերը թափահարելով:

Հերյանը վառեց ծխամործը և փայտացած ձեռքերը ոլորեց նրա շուրջը: Կամաց-կամաց մարմինը ծանրացավ, քաշվեց և քնի ու հոգնածության շղիմանալով, հանձնվեց ցրտին և օրորվող գնացքին:

Աակայն քնել անկարելի էր: Ընկավ խոր թմրության մեջ: Ինչ-որ ծանրություն սեղմեց նրա կոսկերը, ճնշեց ուսերը և քողարկեց զիտակ-ցությունը:

...Ահավասիկ մի տարածություն՝ դատարկ, անծայր, կանաչ:

Դա՞շտ էր, թե ծով:

Պլված աստղերով երկնքի տակ ալեկոծվող մի գիշեր: Թարկացած քամինները վայրագ սուլոցով զարնվում են նրա երեսին, հրում, ուզում նրան վայր նետել: Մարմինը ծղել է, բռունցքները սեղմել, ոտքերը լայն բացել, որպեսզի կարողանա հավասարակշռությունը պահել՝ ալիքներ ման ածող այդ տարածության վրա:

Ահա նաև մութ կապույտ հորիզոնը, որի ծայրում հեղքված ամպերի միջից առատ լույսեր են ժայթքում: Կողմնացույցի սլաքը խենթացած աջ ու ձախ է դառնում: Ինչ տարօրինակ բան, կարծում էր ալիքների

փրկող գագաթներ են, մինչ անհամար հոտեր են անցնում։ Տավարի և այծերի վզերից կախված պանդակները զնդզնդում են, շները հաշելով դեսուզեն են վաղում և հովիվներն իրենց ցուպերը օդի մեջ խաղացնելով աշու ձախ են գնում ոչխարներին առաջ քշելու համար։

Իսկ ի՞նչ է այդ սուլոցը։ Խոպոտ, անդնդային մի սուլոց։ Նավի սուլոց։

— Շուտ, պարանները քաշեցեք...

Պարանները քաշում են, նավը շարժվում է։ Սակայն չի կարողանում առաջանալ, որովհետև առաջը լեռներ են ցցվել։ Ահա հոտերը երերալով հեռանում են։ Ռւզում է նրանց ետևից գնալ, տեղից չի կարողանում պոկվել։ Ռւզում է կանչել, գոռալ։ Զայնը խեղդվում է կոկորդում։ Մըրսում է...»

Սատանան տանի։ Գլուխը թափահարեց, ուսերը տրորեց։ Երա՞զ է, ի՞նչ է։ Հորանցեց և նորից թմրեց։

Թակ-թակ, թակ-թակ, երգում էր գնացքը։

...Եվ անցնում է հայրենի գյուղի նեղլիկ փողոցով։ Նայում է ու զարմանում։ Աղա, թերբիկզա գեղը անճանաշելի է դարձել։ Սա ի՞նչ է, քե մատաղ։ Ամեն ինչ շրջվել է. թափվել։ Անկարելի է քայլել։ Խոր ցեխ, այս ու այն կողմ ընկած քարեր, գերաններ։ Ռտքերը թուլանում են, ընկնում ցեխի մեջ, զարնվում քարերին։ Վեր է կենում և ամբողջ մարմնով սարսում։ Զգիտե ո՞ր կողմը գնալ, չգիտե ի՞նչ անել։ Մի վիշտ փորում է նրա ներսը։ Դողում է։

Նորից նայում է։ Խավար, մի ծանր երկինք կուրծքը դիմ է տվել այս ավերված տեսարանին և ծածկել դիակների նման պառկած տնակները, կոպերը ծանրանում են և ցավում։ Քանի նրա քայլերը առաջանում են, այնքան մութը թանձրանում է։ Սկսում է վախ զգալ։ Թեպետ ռտքերը շարունակում են քայլել, սակայն մարմինը այլևս չի զգում, ինքը չկա։ Կան միայն աշքերը։ Կան՝ և իրենց չեն...»

Նույն այդ վայրկյանին աշքերը գնում կանգ են առնում բոլորովին մի ուրիշ վայրում։ Բիզերտի արաբական սրճարանում հանդիպել է կապիտան Մելնիկովին և նրան պատմել իր գյուղի մասին։

— Պանիմահտե, սիրելի բարեկամ, իբրև թե գնացել էի մեր գյուղը...»

Սրճարանի անկյունում արևելյան ինչ-որ սրտաճմչիկ երաժշտություն է համենում։ Այդ երաժշտությունից զգված՝ նա փախչում և վերադառնում է գյուղ։ Ահավասիկ հեռուն, գյուղի գլխավոր ճանապարհի ծայրին, փոքրիկ մի լույս է երերում։ Երևի մեկը նավային փոքրիկ լամպարի լույսով խուզարկում է գիշերը և այս քանդվածությունը։ Հերյանը

ամբողջ ուժերը հավաքելով նետվում է այդ լույսի ուղղությամբ։ Յատկում է փոսերի վրայից, զարնվում քարերի կույտերին և ընկնում ծընկների վրա։

Դեմք ցցվել է անհավատալի բարձրությամբ մի էակ։ Ռւսերը նեղ և անկյունավոր, դեմքը քանդված, մորուքը հերարձակ, աշքերը երկու կտոր վառված ածուխ, շրթները չոր և նեղ։ Ռակրոտ, կծկված ձեռքում բռնել է երերող լամպարը, որի դողդողուն բոցը դեղին լույս է տարածում և ամեն կողմ ստվերների ամբոխները վեր հանում։ Նրա ձեռքերը լայնանում են և մեծանում։

Հերյանի աշքերը լայն բացվում են և սառչում։ Տարօրինակն այն է, որ դեմք կանգնած մարդը, — այս, տարակույս շկա, մարդը — անծանոթ չէ, նրան տեսել է մի տեղ։ Ո՞ւր է տեսել նրան, ո՞ւր...

Թակ-թակ, թակ-թակ, թակ-թակ...

...Հիշեց, այս, հիշեց։ Կիրակի առավոտները, երբ մորը ձեռքից բռնած զնում էր եկեղեցի, մայրը շոքում էր առաջին սյան մուտ, ճակատը հողին քսում և այդպես մնում։ Ինքն էլ շոքում էր, բայց որովհետեւ մոր աղոթքը շատ երկար էր տեսում և ծնկները սկսում էին ցավել, զգուշորեն նստում էր գետնին, կամաց-կամաց այս ու այն կողմ քաշքավում, քերանը բաց՝ սրան-նրան նայում, ապա, բոլորովին ձանձրացած պալուզ էր անում և աշքերը ման ածում պատերից կախված պատկերների վրա։ Մրուտած, աղավաղված ձեռքով և տարօրինակ կեցվածքներով մարդիկ և հրեշտակներ էին կանգնած։ Հիմա հիշում էր, ահա այս մարդուն այնահեղ էր տեսել։

Կանգնել է ճիշտ այնպես, ինչպես կանգնած էր պատկերում և աշքերը վառվում են երկու կտոր ածուիի նման։

Ետևից մրուտած, սկացած ամպեր են իջնում։

— Ի՞նչ ես ուզում ինձանից, — հուզված ձայնով փսխում է Հերյանը։

— Ոչինչ, — պատասխանում է մարդը, — ոչինչ... Ի՞նչ կարող եմ ուզել... եկել եմ բարի գալուստ ասելու... Գնացիր, կորար, քեզ հանձնեցիր ծովերին և մեր գեղը մոռացար...։

Թակ-թակ, թակ-թակ...։

Հերյանը ուզում էր պատասխանել, բայց չկարողացավ։ Հուզումի մի մեծ ալիք խեղդում է կոկորդը։ Երթունքները ձայներից պարպված շարժվում են մեքենաբար, բայց խոսքերը չեն գոյանում։ Մի սուր ցավ ցնցում է նրա ամբողջ մարմինը։ Պատկերի ներքնախոր ամպերը, բո-

լորովին սևացած, քուլա-քուլա իշնում են և գիշերը խորանալով կուլ է տալիս ամեն ինչ:

Երբ արթնացավ, գնացքը կանգնած էր:

Նայեց դուրս. մի կայարան, նավթի լամպարի աղոտ մի լույս:

Վեր թռավ տեղից և զլուխը պատուհանից դուրս հանեց:

Ստվերներ, հեղղված ձայներ, Մոտակա բարձրությունից իշնող ցուրտ քամի:

Նիհար, ահագին բեղերով և կլոր աշքերով մի շինական հսկա տոպրակի ծայրից բռնած քաշում էր և, բռունցքով փափախին զարնելով՝ բողոքում էր:

— Եկել ինձ ասում է... Տո, Հերն օրհնած, հալա սպասիր, տե՛ս, թե ինչ կասեմ... Չէ, եկել ի՞նձ է ասում...

— Քեզ եմ ասում, հա, քեզ եմ ասում... Ասում եմ, շուտ արա... պոեզդը խոմ ժամերով այստեղ քեզ չի սպասի, — զոռում էր մեկը կայարանի մյուս ծայրից:

Գյուղացին կանգնեց և աշքերը ուղղելով Հերյանին՝

— Ախպեր, էս ա երեք ժամ է սպասում եմ... Եթե ձեր պոեզդը ժամանակին չի գալիս, բա ես ինչո՞վ եմ մեղավոր... Էսե՞նց էլ բան. ախպեր ջան, էսենց էլ բան...

— Պոեզդը կգա կամ ոչ, քո գործը չի... դա պետական գործ է... ինչ ասում եմ, դու էդ արա...

— Սա արա, դա արա... Նաղարա...

Գյուղացին բողոքելով և տնքալով վերջապես տոպրակը քաշեց և մտավ վագոն:

Իսկ գնացքը շէր մեկնում:

Անցավ կես ժամ: Անցավ մի ժամ: Գնացքը դեռ կանգնած էր:

— Դա ի՞նչ կարդ ու կանոն է... Մինչև ե՞րբ պիտի մնանք այստեղ, — ստենտորյան ձայնով բողոքեց մի ուրիշը:

— Ի՞նչ ասեմ, ես էլ չեմ իմանում, — վշտացած պատասխանեց գյուղացուն հրամաններ տվող պաշտոնյան: — Էդ շան որդի մեքենավարը գնացել է կնոջ մոտ և չի գալիս, էլի...

— Մեքենավարը գնացել է կնոջ մոտ, — ձայնը դեռ ավելի բարձրացնելով բղավեց մյուսը, — գնացել է կնոջը տեսնելու... Եվ սրան էլ ասում են հանրապետություն... Բա, քե մատագ, սրան էլ ասում են հանրապետություն:

Հայհոյեց:

— Խնդրվում է քաղաքականությունով շղբաղվել... Անոմ ենք այն, ինչ կարելի է անել ներկա պայմաններում...

Ամոթ է...

Մինչ դրսում շարունակում էին վիճել, Հերյանի վերևում պառկած մարդը երկու բունցքներով աշքերը ճմուց, հորանջեց և կես քնոտ ձայնով խորհրդածություններ արեց:

— Մեր երանելի երկրում,— ասաց նա,— կան մարդիկ, որ անպատճառ ուզում են ամեն բանի դեմ բողոքել... կարծես թե դրանով կարեղ են մի քան փոխել... Հայերը անուղղելի ժողովուրդ են, տաքանում են ոչինչի համար...

Մի երեխա ճվալով լաց եղագ: Ամեն ինչ լոեց: Խշշալով վայր թափող առվակի ձայն լսվեց: Այդ ձայնին միացավ ծառերի խուլ խարշափը: Կայարանապետը թղթերի մի կապոց թերի տակ սեղմած, վեր վար քայլեց, կանգնեց, ուսերը զղայնորեն տրորեց, աշ ու ձախ նայեց, ապա նորից քայլեց...

— Ներեցեք,— դիմեց նրան Հերյանը,— արդյոք կարելի չէ՞ մի քաժակ թեյ ստանալ բուժետում...

— Էս ժամին թե՞ր... Այն էլ էսպիսի ժամանակներո՞ւմ... Այսօրվա օրս Ռուսաստանում խնձորի կճեպով են թեյ խմում, եթե ճարվի... Ժամանակնե՞ր...

Քիչ հետո մեքենավարը վազելով ներս եկավ:

— Զանգը տուր... ախաղեր, կնիկմարդ հավի խելք ունի... Զանգը տուր... Ասել էի մի քանի ֆունտ մոթալի պանիք ճարի, չեր ճարել... Զանգը տուր:

Ներսից երկար ճերմակ մորուքով, նոյն նահապետի դեմքով մի մարդ գուրս եկավ և սկսեց զանգը տալ:

— Երբորդ զանգը երևանի համա-ա-ար...

Այդ զանգահարության պատասխանեց նոր արթնացած երեխաների աղմկալից լացը:

— Գանգատվում են, — ասաց նորից վերևի մարդը, — գանգատվում են, որ գնացքն ուշանում է... Մենք ուղղակի ոչ մի բանից չգոհացող ազգ ենք... Մոռանում ենք, որ մի քանի ամիս առաջ հարյուր վերստ գնալու համար տասը օր էր հարկավոր...

— Նու, էղ մեկը, ներեցեք, իսկի պատճառաբանություն չէ, — բողոքեց դիմացի անկյունում նստած մեկը, — իսկի էլ չէ... Ցարի ժամանակ զնացքները մեկ կամ երկու ժամից ավելի չէին ուշանում... Այս, աստված իմ, ա՞յս...

— Դա, ուրիշ հարց է...

Գնացքը վազեց:

Դրսում կաթնանման մի լույս արթնացավ: Ավելի ցրտեց:

Քիչ հետո երկնքի փոած վարդագույն կտավը պատռվեց և հորիզոնը օրոր եկավ ամեն կողմից խուժող լույսերի ծոցում:

Պատուհանի առաջ կանգնած Հերյանը անհագ աշքերով նայեց այդ տեսարանին: Նայեց տարերքին վարժ, ծովային մարդու աշքերով, հուղված ուշադրությամբ, լարված մտքով: Ամեն ինչ մեծացավ, դրոշմվեց նրա ուղեղի վրա, նրա ջղերի վրա:

Ահավասիկ պղնձե մի աշխարհ:

Ահավասիկ քարացած մի հսկայություն, որի վրայից կրակ էր վազում, որի վրա լոռությունների դիզվածքներ էին բարձրանում, կպչում երկնքին, անհետանում: Ահավասիկ ցցված գագաթներ, վայր գլորվող անդունդներ, պատռվածքներ:

Այս մեծդղիության մեջ գնացքը թվում էր երեխայական խաղալիք:

Հերյանը բնազդորեն սպասեց շարժման: Սպասեց, որ ոտքերը երեր գան, երեակայական նավի առաջակայմը աջ ու ձախ ճոճվի, հորիզոնը դուրս հանի իր ցատկատախտակը: Բայց, չէ, ծով չէր, այլ քար կտրած հսկայական ալիքներ էին, կանգ առած մի շարժում, որի անտես մղանակները թաքնված են հողերի տակ:

Նայեց ապշած և երշանիկ:

— Դա էլ ծովի մյուս երեսն է,— մտածեց նա: — Ուրիշ ավելի գաղտնի արկածներով լցված ծովացում: Իր սովորած իրականության տարբեր մի ձեզ: Լինելու և նավարկելու ուրիշ մի կերպ:

Ամեն ինչ ձգվում էր դեպի վեր, ամեն ինչ բարձրանում էր: Եվ Հերյանը վերանալու այդ ձգտումը զգում էր խորապես: Աշխաչ չէր ճնշում, ոչինչ չէր խեղդում: Ընդհակառակը, նա պարզ զգում էր այնտեղ, իր էության անբացատրելի խորքում, ինչոր զգացում, ինչոր ապրում գնալով լայնանում էր, նոր ծնված թևեր սյարզում, նոր վառված ճրագի ինչոր լույսով լուսավորվում:

Այս, ահավասիկ պղնձե մի աշխարհ:

Հերյանը, ըստ իր սովորության, ուզում էր այդ տպավորությունները ձևավորել, պարզ մտքով ամեն ինչ հասկանալ, պարզ աշքերով տեսնել մտածումները: Անկարելի բան: Միտքը խուժում էր ներսը, առանց որ իր գիտակցությունը մասնակցի նրա մշակմանը: Միտքը դառնում էր մարմին, էություն: Նա գալիս էր առանց որոնումի, առանց ճիգի, ձեռվորված և պատրաստ, տիրական և լուսավոր, հիմնական և անհրաժեշտ, ինչպես երկիրը, որի առաջից ահա անցնում էր:

Երկիրը կանգնած էր մի և անբաժանելի: Ընդմիշտ միացած իր տարերքների հետ, հսկայական լոռիթյունով հագված, վսեմ և մերկ:

Կասկած չկար, այդ հողերը սպասում են: Սպասում են մարդու:

Այդ հողերը ծարավի են մարդու: Գարերե ի վեր, անհիշատակ ժամանակներից ի վեր նրանք սպասում են ուժեղ, համառ, բազուկները զորեղ մարդու:

Մարդու Մարդկանց, մարդկանց...

Հափշտակված նայում էր:

Երբեմն-երբեմն գնացքը կանգ էր առնում ամայության մեջ կորած մի կայարանում: Գալիս էին պարզ, լուրջ, մտածկութ մարդիկ: Նրանք քայլում էին դանդաղ և խոսում հանգիստ ձայնով, չուզելով խանգարել առավոտյան խաղաղությունը:

Հերյանին թվում էր, որ ամենքն էլ իր մտերիմներն են, Կարծես ամենքին ճանաշում էր, ամենքի հետ կապված էր իւր կապերում:

Ժայռում էր, պատասխանում էին ժայռուով:

Ներսը, վագոնում ամեն ոք արթնացել էր: Ուտում էին, Յուղու ոչխարի մսի, սլանրի, ուժեղ գինու բուրումը խառնում էր լեղի խոսակցություններին:

— Եվ մենք,— լսում էր նա,— միայն կանանց տեսանք... Շան որդիները փախել էին և կանանց թողել այնունց:

— Դե հայտնի է...

— Պետք էր տեսնել այդ աղջիկներին... Եղեգի նման դողում էին... Փաթաթվում էին մեր ձիերի վզին, մեր ձեռքերը համբուրում, խնդրում, որ իրենց վնաս չհասցնենք... Մի իսկական թաժաշա...

— Իսկ հետո ի՞նչ եղավ...

— Ի՞նչ պիտի լիներ, ոչինչ: Կանանց ձեռք չտվեցինք:

Պատմում էին, ուսում:

Սուրբ պատուհանի առաջ կանգնած, շարժուն և գունաթափ դեմքով մի երիտասարդ աղջիկ նայում էր զուրս և ինքն իրեն համար երգում: Երբեմն երեսը դարձնում էր ներսի մարդկանց, հոնքերը զարմացած վեր առնում, բերանը ծոռում և անտանելի կերպով ծիծաղում: Միծաղում էր անքնական, շինծու ծիծաղով: Վիզը երկարում էր բարկացած բաղի նման, և աշքերը հրավառվում էին արևի տակ ընկած ապակու կտորի պես:

Հերյանը զարմացած նայում էր:

— Պոեզդը թրռու... պոեզդը թրռու...

Բազուկները թափահարում էր, ճիգ անում թռչելու:

Տարիքավոր մի մարդ, վշտացած ղեմքը երերալով, աղջկան նշաններ էր անում, որ հանգիստ մնաւ: Հաղթանգամ դեմքով, տեղ-տեղ զեղնին տվող ճերմակ մազներով մի ծերունի էր: Առաջ և հաստ հոնքերը ծանրորեն վայր էին ընկնում մոխրագույն աշքերի վրա: Քանզիւմ, ակոսված երեսի մեջտեղից էր առաջանում մեծ, մասու մի քիթ, որի շուրջը անկանոն բուսած մազեր էին ոլորվում, խորդութորդ ընկած այտերը ծածկելով: Շրթները կրծուռում էր և գլուխը անհամբեր երերում:

— Աղջի, հանգիստ կաց... Աղջի...

Աղջիկը նրան չէր տեսնում: Անդադար շարժվում էր, ինքն իրեն հետ խոսում, ծիծաղում:

Ենրունին հուզված նայում էր Հերցանին, ձեռքերը բարձրացնում վեր, կծկված մատերը տանում ճակտին, խվում, հառաշում:

— Դեպքերի ժամանակ... Էն, մարդասպանները,— փսփսաց նա: Ապա շարունակեց խոսել հարեանների հետ:

— Պոեզդը թրռու... պոեզդը թրռու...

Աղջիկը հուզվում էր, անհանգստանում: Ո՞վ է իմանում, մտածեց Հերցանը, ինչեր են կատարվում նրա ներսում: Ահա մի հոգի, որ գտել է իր ուրույն աշխարհը և հեռացել մեր իրականությունից: Նա այլիս պատեանում է երեսը շրջած հոգեկան մի տիեզերքի, որ մեզ անծանոթ է: Մի տիեզերք նույնքան իրական, ինչքան մերը և կարող է պատահել, ավելի ճշմարտության մոտ, քան մերը: Բավական է նայել նրա սեղմած շրթունքներին, նրա փայլվող աշքերին, նրա նեղլիկ ուսերի վրա զիշերվա նման թափվող վարսերին և ձեռքերին՝ նեղլիկ ու թափանցիկ, նրա ապրումների խորությունը ըմբռնելու համար:

Գնացքը կանգնեց մի նոր կայարանում: Սերունին տեղից վեր թռավ, աղջկա ձեռքից բռնեց և քաշեց գուրս:

Ահավասիկ Գյումրին:

Կայարանը լցված էր աղմկալից ամբոխով: Զինվորներ, ոստիկաններ, աղաւններ և աղջիկներ, գյուղացիներ, քաղաքից եկած մարդիկ և կանայք: Վեր վար էին գնում, ինչպես մի զբոսավայրում:

Բուժետից, ուր Հերցանը նստել էր, ճարպի, կաշվի և խոհանոցի կծու հոտ էր գալիս: Բոլոր սեղանները գրավված էին: Այդ բազմությունը ուսում էր տհավոր ախորժակով: Գինին և կոնյակը խմում էին թեյի բաժակներով: Անդադար խորովածի շշեր էին բերում: Սամում էին, ծիծաղում, գոռում:

— Ինչ կայտառ թշվառություն, — մտածեց Հերցանը:

Հետո լսվեցին անդադրում զանգահարումները Շարքով սեղմած զինվորներ անցան գետինը մը բահարելով։ Կարուկ հրամաններ հնչեցին։ Նրանց ետևից նկան որբերի խմբերը օրդում էին։ Զգիտես ում ուղղված կեցցեններ հնչեցին։ Ծափահարեցին։ Օդը լցվեց բացականչություններով, ողջույններով, մնաս բարևներով։

Վերջապես նոր զանգահարումներից, սուլոցներից, կանչերից հետո վագոնները մի վայրկյան ետ մղվեցին, զրնգալով բախվեցին մեկը մյուսին, շոգեմեքենան ահագին քանակությամբ շոգի դուրս նետեց, և մինչ ամբոխը ոգեորված աղմկում էր, օդում հարյուրավոր թաշկինակներ էին երերում և անհամար սյառավ կանայք իրենց ավերված աշքերի արցունքները սրբում էին, գնացքը տնքալով առաջ շարժվեց և կուրծքը տվեց մի նոր անապատի։

Այդ եռուկեռին հաջորդեց թիաթույր պարագություն։

Առաջին վագոնից երգի ձայներ լսվեցին։ Բոլոր պատուհանները լցվեցին գուրս նայողներով։

Գնացքը անցնում էր մեծ, քառակուսի, զորանոցների տեսք ունեցող շենքերի կողքով։ Մուայլ, ծանր, խիստ շենքեր։

— Որբերի քաղաքը,— ասաց Հերյանի մոտ կանգնած մի երիտասարդ։ — Քանի-քանի հազարներ... Էս շենքերում ուստ կողակներ էին ապրում... Հիմա լցրել են տղա և աղջիկ որբերով... Ամերիկյան օգնության գործ... Առավոտները աղոթք են անում և մարմնամարդություն, հետո աղոթք են անում և ուտում, հետո նորից աղոթք են անում և էլ չեմ իմանում ինչ... այդպես, ամբողջ օքը...

— Շա՞տ շատ են,— հարցրեց Հերյանը։

— Ո՞վ կարող է նրանց թիվը իմանալ։ Անհամար։ Ամեն տեղ միայն որք ենք տեսնում։ Էստեղ, քաղաքի փողոցներում, գյուղերում, մասնավոր տներում, ճանապարհների վրա... Մորեխի նման... մի ահավոր բան... Պարզ երեսում էր բակերում խաղացող երեխաների բազմությունը։ Ամեն ոք այն կողմն էր նայում։

— Ի՞նչ օրի հասանք, ի՞նչ օրի հասանք,— բացականչեց մորուքավոր մի մարդ, ձեռքերը երկինք բարձրացնելով։

Մի պառակ կին բոռնցքը խփեց կրծքին և անհանգստացավ։ Առաջին վագոնից այլևս երգի ձայներ չէին լսվում։

Եվ ահա եկամ անապատը։ Պատուհանները դատարկվեցին։ Հերյանը մնաց կանգնած։

Հեռվում, թառամած արծաթի արտացոլումներով մի գետ, մի մաս ըլուր հրմշտկելով վիզը վեր բարձրացրեց, հիվանդ կատվի նման սողոսկեց, ապա անհետացավ կույտ-կույտ ցցված ավերակների ետևում։

— Անին, Անին,— զոռում էին ներսից:

Այդ նվիրական անոնքը Հերյանի գլխի մեջ մի վայրիյան երգեց: Պատմության մագաղաթե էջը սարսուալով բացվեց և խոսեց նրա սրտին: Անին, հայոց փառքերի հեքիաթային վայրը, հարյուրավոր եկեղեցիների, փարթամ պալատների և անառիկ ամրացների մայրաքաղաքը:

Հիմա դարերի տատամների տակ կրծոտված զժքախու մի աստվածություն:

Դեղնած, մոխրացած, մեռած մի երկիրը Հրավառ արևի եղունգները ճանկուում էին այդ տարածությունը: Աշ մի խրճիթ, ոչ մի ծառ, ոչ մի կենդանի մարդ:

Հերյանը տխրած աշքերը շրջեց լորս կողմը, նայեց անապատին, նայեց մորդկանց: Ի՞նչ ավերածություն...

— Չուր, ջուր,— ասաց մեկը ներսից:

— Չուր, ջուր,— կրկնեցին ուրիշները:

Հերյանը ետ նայեց:

— Բանը նրանումն է, — ասաց մեկը նրան մոտենալով, — բանը նրանումն է, որ երկիրը ծարավ է... Ամբողջ հարցը հենց զրանում է, երկիրը ծարավ է... այս հողերը ջրել, կյանք տալ նրանց, թաքնված անսպառ հարստությունները գուրս հրավիրել, այդ է մեզ պետք, այդ... Եթե լավ մտածենք, այդ զժքախու հողերը ճիշտ ու ճիշտ նման են մեր ազգին... Կարծես բնությունը իր հուշառելորում ամեն ինչ արձանագրել է... Նույն ճակատագիրը, նույն բախտը... Մի լավ նայեք. այդ հողերը ինչպես նաև մեր ազգը տառապում են նույն բանի համար, տառապում են, որ չեն կարողանում տալ այն՝ ինչ կարող են տալ...

— Այո՛, — ջերմ շեշտով համաձայնվեց Հերյանը, — այո՛, այդպես է...

— Ահա քանի-քանի դարեր այս երկիրը սպասում է, ահա քանի-քանի դարեր այս ժողովուրդը սպասում է... Երբ ես դար եմ տառ, զուք հասկացեք տառապանք, թշվառություն, մարտիրոսություն... այնպիս չէ՞...

— Այնպիս է:

— Հիմա չեմ հասկանում մի քան, չեմ հասկանում թե ինչո՞ւ մեզ հանգիստ չեն թողնում. չեմ հասկանում ի՞նչ են ուզում մեղանից... Ազահությո՞ւն, քայց ազահություն ինչի՞ համար... Մեր երկրում նավթ չկա, ոսկի չկա, արծաթի հանքեր չկան: Քաղաքները քարուքանդ են, գեղերը կես ավերված... Եթե մեզ հարց տան, ի՞նչ է Հայաստանը, կպատասխանեինք՝ քար: Ճշմարտությունը դա է, Հայաստանը քար է: Որտեղ ոտք դնես՝ քար է զրնզում: Ամեն կողմ, ամեն տեղ, կեռներ, ժայռեր,

լիոներ, ժայռեր։ Այծերը երկու հարյուր արշին վեր պետք է բարձրանան, քարերի միջից երկու խամրած խոտ պոկելու համար։ Եվ եթե մարդ համառություն չունի և չունի այն, որ անվանում ենք հայրենիքի սեր, այստեղ չի կարող ապրել։ Այստեղ ապրելու համար սեր պետք է, կրակ պետք է, եզան ճակատով խնություն պետք է... Քար է, չէ՞, պետք է մաքառել, պետք է բազուկների, ստքերի, ամբողջ լարված մարմնի դնդերները դեմ տալ և պետք է ճակտից քրտինք վար թափելով տքնել և շարշարվել։ Վերջապես... եղբայր, այս քարերը մենք սիրում ենք, դարեր կապվել ենք նրանց հետ և չենք ուզում բաժանվել... պետք ունենք նրանց և նրանք էլ պետք ունեն մեզ... այնպիս չէ՞... Լավ, եթե այդպես է, ախր, ինչո՞ւ մեզ հանգիստ շեն թողնում, ինչո՞ւ ուզում են մեր ձեռքից այդ քարերը խլել... Ուղղակի չեմ հասկանում...»

Դլուխը խոնարհեց, լոեց, Ապա Հուզված Հերյանի վրա հառելով.

— Դուք հասկանո՞ւմ եք...

— Չէ, ես էլ չեմ հասկանում։

— Ասում են Հայաստան և անցնում գնում... Օրգում են, ոտանավորով խոսում, Վենետիկի կղզու կեղծ զրաբարը խառնում աշխարհաբարին... Չեն մտածում, որ այդ անունը, Հայաստան անունը շատ ծանր բեռ է... շատ, շատ... Իսկ հայ լինե՞լը՝ շարքաշ, քարտաշ, դժվարին մի վիճակ... Հայ լինելը, պարոն ջան, նշանակում է գործ ունենալ ժայռերի, քամիների, ցրտի, ձյունի հետ, նաև մետաղի նման հալվող արևի հետ... Զարմանալի է, մինչ ուրիշ երկիրներ կերակրում են իրենց վրա ապրող ժողովուրդներին, այստեղ հայ ժողովուրդը պետք է կերակրի իր երկրին... Դլուխ ծոել և բարձր բուսած խոտը քաղել, ձեռքը վեր բարձրացնել և պատրաստ խնձորը պոկել, այդպիսի բան չկա Հայաստանում... Մինչև ծառը ծաղկի, պետք է տքնել, քրտնել, շարշարվել, և երբ ծաղկեց ձեծացավ, նորից պետք է նրան խնամել, ամառվա լորությունից և ձմեռվա ցրտից պաշտպանել... Այդ պայմաններում, ի՞նչ են ուզում մեղանից, ուղղակի չեմ հասկանում...»

Ձեռքը արագ-արագ քսեց Հուզումից կարմրած ճակտին։

— Ուինչ, շուտով շարշարանքները կվերջանան,— միջամտեց խնամված բեղերով և միամիտ աշքերով մի երիտասարդ սպա!— Մեծ պետությունները կորոշեն և մեր բարգավաճ հողերը ետ կստանանք... Մշտաշտի, Վասպուրականի ազատագրումից շատ բան է կախված...»

— Հը՞՝, տեսնենք,— հոռիտես շեշտով միջամտեց մի ուրիշը— Քանի դեռ մեր արյան պետք ունեին, խոստանում էին... Առաջին անգամ չէ, որ մեծ պետությունները խարում են մեզ...»

ՆԵՐԿԱՆԵՐԸ միաձայն բողոքեցին: Հայերը մեկ միլիոն զոհ էին տվել, կովել էին բոլոր ճակատների վրա, Վիլսոնը խոստացել էր... Այս պատվի հարց էր Ֆրանսիայի և Անգլիայի համար:

— Թող այդպես լինի, — հանգստացավ Հոռետեսը, — թող այդպես լինի... Այնքան բան ենք տեսել և այնքան անծշմադություն, դավաճանություն...

Էռեցին, Գնացքը հանկարծ խելահույզ արագությամբ նետվեց առաջ, թեքվեց աջ, անվերջանալի մի սուլոց արձակեց և մտավ Սարդարաբադ: Ետ չանցած կանգ առավ:

— Մեքենան փոխում են, — հայտարարեց մի սկաշտոնյա:

Հերյանը վայր իջավ, երկաթգծերի մոտից քայլեց, մի անօրոշ շենքի շորջ պտույտ եկավ, բարձրացավ մի հողակույտի վրա և մնաց հափրշտակված: Քրքմագույն լայն տարածություն, որը ծանր թմրության տակ մնշված նմանվում էր հինայով ներկված, լուսավորությունով այրվող մի բևեռի: Օղը թրթառմ էր, բյուբեղե կայծերի վրա ցատկուտելով: Այդ տեսարանը լվացված էր ճերմակ խաղողի հյութով և լուսթյունը այնքան խոր էր, որ կարծես հնչում էր:

Եվ ահա, խորությունով լցված և դեղին մանգաղներով հնձված այդ լուսավորության ծայրին՝ բորողանների նվազախմբի նման սկայթող մի տեսիլք՝ Արարատը: Տիրական և զսեմ այդ մեծությունը իշխում էր ամբողջ գաշտի, ամբողջ երկրի, ամբողջ երկնքի վրա:

Հերյանը երկար ժամանակ մնաց անշարժ, հիթարկվեց այդ տեսիլքին, ինչպես մարդ ենթարկվում է մեծ հոգեկան ուժերին, որոնք լույսի և հավատի ակոսներ են բայց անում մեր ներաշխարհում:

Գնացքը շմեկնեց: Սարդարաբադից քիչ հետո երկաթուղագծերը պայթեցրել էին...

— Ինչքան ժամանակ կմնանք այստեղ, — հարցրեց Հերյանը:

— Ո՞վ է իմանում... — պատասխանեց երկաթուղադի սկաշտոնյան: — Գուցե մի օր... գուցեն երկու...

Ռողկորները գիշերեցին կայարանում:

Մութը ցրվում էր, երբ սև ամպեր կուտակվեցին Հայաստանի վրա...

Կայարանում, քամու արագությամբ, լուր էր շրջում թուրքական բանակի շարժումների մասին...

Ռողկորներից շատերը ճանապարհը շարունակեցին սայլերով...:

Հերյանը սրոշեց ամեն գնով հասնել երևան...

Հինգերորդ օրը լուսարացին խուճապ ընկալ կայարանում սոյառող ուղևորների մեջ:

Հեռվից թնդանոթի խուլ ձայներ լսվեցին:

— Ի՞նչ է պատահել, — հարցրեց Հերյանը:

— Բա, շեք իմանում, կոիվ է... թուրքերը փորձում են նվաճել Արարատյան դաշտը...

Մի խումբ զինված մարդիկ մոտեցան կայարանին:

— Շատերը պնդում էին, որ վճռական ճակատամարտը մղվի Սկանեն, — միջամտեց մի ուրիշը, — սակայն ժողովուրդը շուղեց, շուզեց, որ մեր սուրբ դաշտը պղծվի, և ահա երեք ժամ է կովում ենք...

— Ինչ եք ասում, — զարմացավ Հերյանը, — մենք ոչինչ չենք իմանում:

— Դե, պարոն ջան, շղիտեք, իմացեք, Հայաստան երկիրը մեքն է անակնկալներով:

— Ինչ եք կանգնել այստեղ, — ասաց Հերյանը, — գնանք, մենք էլ մի բանով օգնենք կավողներին:

Եվ Հերյանը խմբի հետ առաջացավ դեպի ճակատ:

3

Հերյանը անհամբեր շարժումով ծխամուճը փնտրեց և չգտավ: Նորից քայլեց, երբ բավականին առաջացավ, տեսավ, որ փոքրիկ թմբի ետև ձիեր և կառքեր էին կանգնած: Մի քանի զինվորներ զբաղված էին ինչ-որ աշխատանքով:

— Բարեկ, տղերք ջան, — ասաց նա:

Զինվորները ուշադրություն շղարձրեցին նրան:

Հերյանը մոտեցավ սպային, որը միջահասակ, թուխ, պնդակազմ մի տղա էր: Չղիտես ինչու հանկարծ հուզվեց և շիմացավ ինչ ասելու Սպայի մոտ գետնի վրա երկարած մի զինվորական հեռախոսի լսողակները ականջներին, մատիտը և տետրակը ձեռքին՝ լսում էր:

— Այստեղ եմ, — ասում էր նա, — այստեղ եմ... Հա, աբոզը պատրաստ է... Ի՞նչ է... Հը... Շատ լավ, շատ լավ...

Հերյանը մնաց կանգնած: Նա միանգամայն զգաց, որ ինքն այստեղ ավելորդ է... և շիմացավ ինչ անել: Սպան, երեխ, զգաց նույն բանը. մի քանի անգամ զարմացած աշքերը հառեց նրա վրա, ապա, զբաղված սկրիչ բանով, այլևս ոչ մի ուշադրություն շղարձրեց նրան:

Հերյանը ուղել էր մոտենալ կովի դաշտին, որովհետեւ, հազիվ լսել էր հեռվից որոտացող թնդանոթների ձայնը, մի մեծ անհանգատություն բռնել էր նրան և մտածել, որ ինքն էլ մի բանով կարող է օգտակար լինել:

Մինչ ահա՝ մնացել էր շվարած և անհարմար դրության մեջ:

— Ասացեք, ինդրեմ, — դիմեց նա սպային, — ո՞ր կողմն են Կարմիր Խաչի խմբերը...

Սյու միտքը հանկարծակի եկավ:

Սպան մատով ցույց տվեց բլրան աջ կողմը:

— Առաջին խմբերը այնուղիւ պետք է լինեն, — ասաց նա, — մյուսները թիկունքում են, գյուղում: Ի՞նչ է, ուզում եք գնա՞լ...

— Հա, առաջին խմբի մոտ...

— Վահանգավոր է... եթե հատուկ զործ չունեք...

Հերյանը քայլեց դեպի ցույց տված կողմը:

Այդ գաղափարը լուսավորեց նրան և նա իրեն զգաց բոլորովին հանգստացած: Քայլերը վստահ էին և սիրտը անտարբեր: Սպան հիշեցրել էր նրան վտանգի մասին: Անշուշտ, ամեն վայրկյան կարող էր մի կույր ուումբի զոհ գնալ: Սարմնի կտորներ և հող: Սյու մատածումը շնորհեց նրան: Ընդհակառակը, շուրջը կատարվող դրաման թվում էր հեռավոր պատմություն, լսված մի բան, որին ինքը անձամբ մասնակից չէր:

Ինչ որ իրական էր, դա էլ ցուրտն էր: Ոտքերի մատները սառել էին, կանգնեց և սկսեց ոտքերը ուժով խփել գետնին: Բազուկները ճոճեց: Քայլեց:

Հարյուր քայլ շանցած, ականջների մոտից շվալով գնդակներ անցան: Գլուխը բնազդաբար վար առավ:

Նորից ոտքերը ուժով խփեց գետնին և ճանապարհը շարունակեց: Ինչ հիմար բան էր, որ մոռացել էր ծխամորճը...

Դիմացի բլրակի կողմը, երկու հարյուր քայլ հեռու մի ումբ պայթեց: Հողի, ացետիլենի և քացախի հոտ տարածվեց: Ինքն էլ գնում էր այդ ուղղությամբ: Հիմա ի՞նչ աներ՝ շարունակե՞ր: Անորոշության մեջ ընկավ, կանգ առավ: Նայեց ետ, կառքերը և ծիերը տեղափոխվում էին ուրիշ տեղ:

Այդ վայրկյանին, մինչ նա նայում էր ետ, աղաղակելով պայթեց մի ուրիշ ումբը: Ու մեկը մյուսի հետևից մի քանի ուրիշներ: Պառկեց գետնի վրա, գլուխն առավ ծեռքերի մեջ և այդպես մնաց:

Երբ գլուխը բարձրացրեց, տեսավ որ ծիերից երկուսը տոպրակը իրենց վզից կախ ամբողջ ուժով վազում էին: Հասկացավ, որ այն կողմը

մի քան է պատահել։ Երջվեց, ուշադրությամբ նայեց. զինվորներից մի քանի հոգի վազելով հեռանում էին. Իսկ ո՞ւր էին մյուսները։ Ուղեց բարձրանալ, չկարողացավ։ Ի՞նչ է, ինքն էլ վիրավորված էր։ Զեռքերը շարժեց, ոտքերով աքացի տվեց. չէ, ո՞չ մի ցավ չէր զգում։ Աւծ արեց, կանգնեց։

Չիմացավ, ո՞ր կողմը ուղղի քայլերը։

Երբ քայլեց, գետինը նորից ցնցվեց։ Ամեն ինչ սկսեց ոռնալ և պատռվել։ Նորից պառկեց։ Կարծես, հսկայական մի երկրաշարժ աշխարհը տակնուվը էր անում։ Օղը լցվել էր գոռում զոլյունով։ Հողերը, քարերը վեր էին ցատկում։ Գետինը ծխում էր։

Կուշ եկավ և այդպես մնաց։

Այդ վայրկյանին, ինքն էլ լավ չէր իմանում, թե ինչ է զգում։ Աշխատում էր ինչքան կարելի է տափականալ, միանալ հողին, աներեւթանալ։

Պառկած տեղից մի քանի քայլ հեռու, փոքրիկ մենակյաց մի տունկ՝ մերկ ճյուղերը վեր տնկած, ամբողջ մարմնով դողում էր։ Ուշքը կենտրոնացրեց այդ թշվառ տնկի վրա։ Իրեն զգաց նրա հետ բախտակից. ինքը ևս, նրա նման կակալ էր հողին և տեղից չէր կարողանում շարժվել։ Ըմբռնեց բույսի անել վիճակը և սարսուալով վշտացավ նրա ճյուղերի հետ Ահավոր այդ մենակությունը, վտանգից այդ փախչել չկարողանալը... Զգաց տնկի մեջ ման եկող սարսափի ներուժությունը, նրա արմատների ողքը, նրա երակների մեջ սառած վախը։

Վերը, երկինքը հանգիստ էր, անտարբեր, խաղաղ։

Ինչքա՞ն ժամանակ մնաց այդպես, չէր հիշում, նկատեց, որ այնու շէին զարնում բլրի այն կողմը. ուսմբերը պայթում էին ավելի հեռուն, զաշտի հյուսիսային ուղղությամբ։ Այս մասում հողերը՝ տեղ-տեղ քանզված, հանկարծ մրափել էին։ Կարծես ոչինչ չէր պատահել։ Միայն սուր ամառվա տոթին բացված աղբանոցի հոտ էր գալիս։

Ուրախացավ, Ուրախացավ տնկի համար և իրեն համար։ Ինչ հիմարություն էր, զալ այստեղ ընկնել։ Ասել էին, զգուշացրել էին։ Ինչեւ, հիմա պետք է այդ դրությունից մի կերպ դուրս զալ։

Վեր կացավ և արագ, գրեթե վազելով, քայլեց։

Առաջին խրամատները։

Հայկական հրետանին հանգիստ չէր առնում։ Գնդացիրները անդադար կրակում էին։

— Դուք ի՞նչ եք անում այստեղ... Հեռացեք, անմիջապես հեռացեք...։

— Կարմիր Խաչը...։

— Այս կողմը...

...Զենքի բեկորներ, զգեստների պատոված կտորներ, թիթեղե արկղներ, կողմը թեքված հրետանու անանիվ կառքեր, ուսմբեր, զատարկված փամփուշտներ, ձիերի դիակներ...

Հերյանի ուսքը կապավ մի դիակի և նա եւ քաշվեց։ Մեծ, հաղթանգամ մի տղա էր՝ բազուկները լայն բացված, ստուծ աշքերը դեպի երկինք տնկած։

Մի պատգարակ բռնած երկու զինվոր գալիս էին այս կողմ։ Հերյանը զագեց նրանց կողմը։

— Մենք էլ ենք այնտեղ գնում… Առաջին պունկտը այնտեղ է…

Քանդված եկեղեցու դեռ կանգնած հաստ պատերի ետև, նա, վերշապես գտավ բժշկական առաջին կենտրոնը։

Վիրավորվածները, շարքավ պառկած ուղղակի գնտնի վրա, սպասում էին իրենց հերթին։ Հերյանը ուշադրությամբ նայեց։ Ոմանք լուս և անշարժ էին, ինչպես մեռելներ։ Ռուբիշներ խոր տնքոցներ էին արձակում և իրենց շրթները խածում։ Շատերը գանգատվում էին, մզկտում, բայց այնպիսի հեռավոր ձայնով, որ կարծես այդ ձայները իրենց չէին պատկանում, այլ գալիս էին մեքենաբար, անկյանք մարմինների ներսից։ Նրանց վրա ոչ ոք առանձին ուշադրություն չէր դարձնում, ամենքը սաստիկ զբաղված էին։

Եկեղեցու նախկին խորանի վրա բժշկական գործողությունների սեղան էր սարքված։ Վարը, պատահական բարձրությունների վրա, հարմարեցրել էին երկու ուրիշ սեղաններ։

Դիակի, փշացած մսի և դեղորայքի անտանելի հոգ էր տիրում։ Հերյանի զլուխը պտույտ եկավ և նա ստիպված եղավ ուժ անել, այդ մթնոլորտին դիմանալու համար։

Իր վրա ոչ ոք շնայեց։ Ժամանակ չունեին։ Սեղանների վրա անդադրում գործողություն էին կատարում։ Հաղիվ մեկի գործը վերջացրած, պատգարակների վրայից անմիջապես բարձրացնում էին մի ուրիշ վիրավոր։

Այդ ամենը կատարվում էր խոր, մեքենական լուսթյան մեջ։ Հոգնած, սփրինած երեսներով բժիշկների արյունած ձեռքերի վրա մի գույլից շուր էին թափում և նրանց բերանների մեջ վառված ծխախոտ զնում։ Նրանք մի քանի անգամ քաշում էին, նետում և արագ վերադառնում գործի։

Ամենից շատ զբաղվածները ճերմակ հազար մի քանի կանաչը էին, Անդադար պտույտ էին գալիս բժիշկների շուրջը, գործիքները եփում,

վերքերը կապում, շտամ-շտամ՝ կեր որոնող թռչունների նման, աչ ու ծախս վաղում և նորից գնում իրենց տեղը:

Հերյանը զարժացած նայեց: Մի վայրկյան նրան այնպիս թվաց, որ դժնդակ երազ է տեսնում: Դժգույն գեմքով, ճերմակ հագած մայրապետներ արյունալի պատարագներ էին մատուցանում շար և սխերիմ առաջածներին: (Հինավորց խորանի վրա երկարած մարդկային շարշարված այդ մարմինները արդյոք ահավոր զոհարերություններ չէին և նրանց շուրջը պտույտ եկող լուակյաց այդ մարդկանց և, կանանց շարժուձեները մաս չէին կազմում խորհրդավոր այն արարողության, որի գաղտնիքը անըմբոնելի էր)...

Նոր վիրավորներ էին բերում:

Ամեն կողմ յոզոֆորմ էին սրսկում: Պատերի ետև, խուլ ոռնոցով ուսմբեր էին պայթում: Գետնին պառկած վիրավորները մղկտում էին:

— Զո՞ւր, զո՞ւր,— շորացած շրթները շարժելով խնդրում էին շատերը:

Ամանք տեսում էին, ոմանք խլուտում:

Լավ, հիմա ի՞նչ պետք էր անել... Այդ բռպեին Հերյանի մոտից շտապ քայլերով մեկը անցավ: Հերյանը վազեց նրա հետեւից:

— Ներողություն,— ասաց,— ես բոլորովին պատահմամբ ընկել եմ այստեղ... Պիտի ուզեի մի բանով...

Մարդը, որ երկի բժիշկ էր, կարմատես աշքերը հառեց նրա վրա և ձեռքերը վեր բարձրացրեց:

— Ուզում եք օգտակար լինե՞լ... Գործ շատ: Տեսնում եք, չէ...

— Ասացեք, ի՞նչ պետք է անեմ:

— Ամենից լավը կռվի դաշտերից վիրավորներ բերելն է... Եթե չեք վախենում, գնացեք մյուսների հետ և լծվեցեք այդ գործին... Միայն թե մեռել չբերեք... Ժամանակի կորուստ է. պետք է փրկել նրանց, որոնց գեռ կարելի է փրկել...

— Շատ լավ, պատրաստ եմ...

— Ավետիս, — կանչեց նա փոքրահասակ, կլոր զեմքով մի զինվորի, — այս պարոնը ուզում է աշխատել... Ուզարկիր դաշտ մյուսների հետ վիրավորներ բերելու:

— Շատ լավ, բժիշկ... Եկեք ինձ հետ...

Զինվորը, որի հետ Հերյանը գնում էր, լեցուն թուշերով, մազու և կայտառ մի տղա էր: Զախս ձեռքի երկու մատները կտրված էին և այդ պատճառով էլ հատկացված էր Կարմիր Խաչին:

— Այնտեղից ի՞նչ լուր, — հարցրեց Հերյանը, ցույց տալով կռվի գաշտը:

— Մերոնք խփում են և, առավստից ի վեր, թուրքերը բավականին ետ քաշվեցին... — պատասխանեց զինվորը: — Միայն թե, մեռած և վիրավորված շատ կա...

— Բժիշկները քիչ են, — ասաց Հերյանը, քիչ լռելոց հետո:

— Հա... Միայն մեր պունկտը չի, ուրիշ պունկտեր էլ կան... Դաստի նման աշխատում են. թե, ուրք, ձեռք... կտրում են, հա կտրում... ես նրանց ինչ ասեմ...

Եվ զինվորը բարկացած՝ աշքերը հառեց թշնամու ուղղությամբ:

— Գալու ժամանակ, — ասաց Հերյանը, — ոռոմբեր էին ընկնում... Ինձ այնպես թվաց, որ մեկը ընկավ գումակի վրա. գուցե վիրավորներ կան... Գնանք նայենք...

— Ո՞ր կողմը...

— Ահա այնտեղ...

— Գնանք:

Երբ հասան Հերյանի ցույց տված վայրը, փշրված կառքեր տեսան և ձիերի դիակ: Ամեն կողմ ուշադրությամբ նայեցին:

— Մեռած է, — ասաց զինվորը մի մարմին շուռ տալով: Հեռախոսող տղան էր. լսօղակները դեռ ականջի վրա...
— Կառքերի տակը պետք է նայել...

Մի կառքի տակ երկարած պառկած էր երիտասարդ սպան: Զեռքերը և ճակատը արյունով ծածկված էին. երեսը մեղքամոմի գույն էր տուիլ. աշքերը բաց էին և անշարժ:

Հերյանը շոքեց և ձեռքը կպցրեց նրա ձեռքին:

— Տաք է երեսը, — ուրախացած ասաց նա:

— Ռւշաթափված է... Հա, այնպես է երեսը... ապրում է...

Մարմինը կամաց բարձրացրին և դրին պատգարակի վրա: Հազիվ մի քանի քայլ առաջացան, սպայի աշքերը շարժվեցին և կրծքից խուլ մի տնքոց դուրս եկավ:

— Կանգնիր, — ասաց զինվորը, — շունչը տվեց...

Պատգարակը վայր դրեցին և նա երկու մատով շոշափեց սպայի քիթը:

Ճարկերակը քննեց. մարմինը կամաց թոթվեց:

— Հա, էլի... ավելորդ է...

Սպայի դիակը վար դրին:

— Մի քանի ժամ սրանից առաջ, — մտածեց Հերյանը, — այստեղ

կանգնած էր նա, լուրջ, մտազբաղ, ինքը իր անձի տերը... Հիմա՝ թե
վար դիր, ավելորդ է...

Խոր մի ընդպում ցնցեց նրան:

— Բա մեռելները այսպես պիտի մնա՞ն... այսպես բաց, անտե՞ր...

Զայնը դող եկավ և ձեռքը դանակի նման կտրեց օղը: Զինվորը
հանգիստ նայեց նրա աշքերի մեջ և ոչինչ շասաց:

— Բա այդպես պիտի մնա՞ն,— կրկնեց Հերյանը ավելի մեղմ ձայ-
նով, կարծես ուզում էր մյուսի առաջ արդարանալ:

— Հարցը պարզ է,— պատասխանեց զինվորը սառը ձայնով: — Մե-
ռելները կարող են սպասել, իսկ մյուսները չեն կարող... Պարզ է, չէ...

— Ճիշտ է:

— Գնանք:

...Այն օրը Սարդարաբադը գոռաց և վայեց:

Հայ ժողովրդի բոլոր խավերը վիթխարի և վճռական թափով որո-
շել էին թշնամուն ետ մղել:

Մտան խրամատների մեջ: Պատռած, եռացող վերքերով մարմին-
ներ կրեցին: Աշխատանքը այնքան շատ էր, որ Հերյանը ուժասպառ էր
եղել, ժնկները դողում էին, շրթները շորացել էին:

Խովտող կոկորդներ, խով վայոցներ, ծանր տնքոցներ:

Արյունի, յոդոֆորմի, ացետիլենի և թթվածնի հոտը լցրել էր ճա-
կատամարտի վայրը: Արարատը՝ մի կողմ քաշված, անտարբեր նայում
էր: Երկնքի վրա կապարե ամպեր էին կախվել: Թեթև քամի էր փշում:

Դրսից դիտված՝ կոփվը շարունակում էր անողոք, անանուն, մեքե-
նական: Հրամանները հնչում էին շոր, կորուկ և մարդիկ կատարում էին
այդ հրամանները վարժ, արագ շարժումներով, առանց հուզումի, սառ-
նասիրու, համառ:

Խրամատներից դուրս էին վազում, առաջ նետվում, պառկում:

— Կրա՛կ...

Կրակում էին:

Գնդացիրները ջղայնացած տրաքտրաքում էին, թնդանոթները վա-
յելով աղմկում: Անապատի կարծը հողերը վեր էին թռչում, հառաշե-
լով պտույտ գալիս, թափվում:

Ծուխ, կրակ, երկաթ:

— Հարձակման պատրա՛ստ...

Թողնել թուրքերին, որ մտնեն Արարատյան դա՞շտ: — Այդ երբե՛ք:
Մի եպիսկոպոս, խաչը ձեռքին, գնդակների տարափի տակ, խրամատից

խրամատ էր անցնում և վառ ու պարզ խոսքերով այդ հիշեցնում հայրին:

Հայերը կովում էին կատաղի կերպով:

— Հարձակման պատրաստ...

Հերյանը տեսավ, ինչպես երկաթգծի հողաթմբի պատնեշի հետևից գնդերը դուրս նետվեցին և, դիմացի բլուրների վրա ամրացած թշնամու դնդակների հեղեղը արհամարհելով, համարձակ առաջ անցան և զրավեցին նոր դիրքեր։ Ետքի հրետանին արագ տեղափոխվեց և կրակը սաստկացավ։

Այնպես թվաց, կարծես ամբողջ դաշտը հանկարծ կատաղած տեղից շարժվել էր և ցասումով լցված՝ նետվել առաջ։

Թուրքերը այդպիսի դիմադրության շէին սպասում։

...Ծնկները դողում էին, շրթները չորացել էին։

Երեկոն մոտենում էր, իսկ Հերյանը մի վայրկյան հանգիստ շէր առել։ Քայլում էր ոտքերը քաշքշելով, միտքը հեռացած։ Այլևս ոչ մի բան նրան չի տպավորում. նոր այս իրականությունը մտել էր իր մեջ. ինչպես սովոր և բնական մի երեսյթ, Երբեմն պարզ ինքնապաշտպանման բնազդը նրան ստիպում էր կանգ առնել, ետ քաշվել կամ պառկել, խուսափելու համար շուրջը պայթող ոռմբի հարվածներից։ Այդ տեսում էր մի բոպե. անմիջապես վեր էր ցատկում, պատգարակի ծայրերը բռնում, քայլում։

Հուզվում էր միայն, երբ հասնում էր բուժման վայրը. Անհավատակի մի քառս էր։ Ճիշեր, խեղղված աղաղակներ, արյուն, մարդկային մարմնի կտորներ։ Բժիշկները ուժասպառ էին։ Գթության քույրերը՝ սիրթնած, նիհարած, հազիվ կարողանում էին կանգնել իրենց ոտքերի վրա։

Հերյանը վիրավորին վայր դնելուց հետո անմիջապես հեռանում էր այդ տեսարանից խուսափելու համար։

Նախընտրում էր գնդակների տարափը։

— Պարոն գնդապետ, գործերը ո՞նց են գնում...

— Լավ! Թուրքերը ետ են քաշվում...

Ահ, աստված, թուրքերը ետ են քաշվում...

Հիմա բավականին պետք էր քայլել հասնելու համար նոր բռնած դիրքերին։ Ահա հեռուն գնդերը շարժվում էին։ Հրետանու մասերը անդադար տեղափոխում էին։ Թուրքերը հեռացել էին դիմացի բլուրներից։

Հայ գյուղացի տղաները՝ ծանրաշարժ, պնդակազմ, պատահական փոսերում շարքով պառկած անդադար կրակում էին։ Ապա, հազիվ հրա-

Ժանները հնչում էին, նրանք վեր էին ցատկում և ծանր կողիկները գետնին խփելով վազում էին առաջ, մաղլում թմբերը, ծածկվում քարերի եռեւ և շարունակում կրակել:

Դաշտը գղրդալով ոռնում էր:

Թնդանոթները, որոնց առաջ մքատած դեմքով մարդիկ քուրմերի նման միօրինակ շարժումներ էին անում, կրակում էին, աղաղակելով ետ քաշվում, նորից կրակում:

Երբեմն, նրանցից մեկը հանկարծ գամկում էր իր տեղը, սղոցված ծառի նման երերում և փուլում զետին:

Հերյանը վազում էր նրա կողմբ:

Պատահում էր, որ ոռամբը ընկնում էր ամբողջ մի խմբի մեջ, ձյունամբրիկի նման պտույտ էր դալիս, ամեն ինչ կոտրառում, ծամում և օդը հանելով աղմուկով վայր թափվում: Մեկ էլ տեսնում էիր ինչոքս պեղված հողի և ձյունի մէջից մեկը վեր էր ցատկում, բայց կնիքը ճոճելով, խենթացած վազում և տասը քայլ հեռու երեսի վրա երկարում:

Կամ այնտեղ, ուր քիչ առաջ քրտական շարժուձերով լցնում էին թնդանոթը, հողերը մխում էին և մի կտոր ծանր լուսթյուն սիսում թիթեղն արկղերի, կոտրատված անհինների, մարդկացին ժարմնի կտորների և տնասելի տակնուվրայության վրա:

Ինչ փույթ, թուրքերը ետ են քաշվում,

Ահ, աստված, թուրքերը ետ են քաշվում...

...Թնդակները շարունակում էին սուզել:

— Սպասիր,— ասաց Հերյանը հանկարծ գույնը նկատելով,— սպասիր... ուսս...

Պատգարակը վայր դրեցին, վրան պառկած արյունաթաթախ սպան բերանը բացեց, շրթունքները ծուց, խռըտաց:

— Զլինի՞ զարկվեցիր,— հարցրեց ընկերը:

— Զգիտեմ: Ռւսս հանկարծ ովակասեց...

Աշ ձեռքը բաճկոնի տակից շոշափեց ուսը: Ցավից խեղղված մի օհ քաշեց: Ձեռքը դուրս բերեց արյունված:

— Հա,— ասաց,— վիրավորված եմ:

— Այ քեզ բան... Հը, հիմա այս մեկը ի՞նչ անենք,— հարցրեց ընկերը, ցույց տալով սպային:— Շատ արյուն է կորցնում, եթե շուտ շտանենք...

— Տեսնեմ այ ձեռքով կարո՞ղ եմ...

Աշ ձեռքով փորձեց պատգարակը բարձրացնել: Քիչ մնաց սպան վայր ոլորվեր:

— Անկարելի է...

— Դե այդպես է...— որոշեց մյուսը, — գնա պունկտը, ուսդ ցույց տուր, — թող ուրիշին ուղարկեն... Ես էստեղ կսպասեմ... Միննույն է, — ավելացրեց վիրավորվածին ուշադրությամբ նայելուց հետո, — մեծ հույս չկա... Լավ, ես կսպասեմ...

— Ոչինչ, — ասաց բժիշկը, — մի մեծ քան չի, ուսի կողմն է... Վերը ժամանակավոր կերպով կմաքրենք, ապա կարող եք գնալ երեան, որտեղ կբուժեն...

Հերյանը, չնայած սուր ցավին, ժպտում էր:

Էվալու ժամանակ վերքը մղկտաց և նրա գույնը ձերժակեց:

— Նու, նու, — քթի տակ մրթմրթաց բժիշկը, — ձեզ նման մի ողամարդ... Բարեբախտաբար, ոսկորին լի կպել և երկու շաբաթից ամեն ինչ կանցնի... Էս է, կարող եք գնալ...

Գիշերը էջմիածնի դանգակները դողանջում էին:

Հայերը մեծ հաղթություն էին տարել: Ամբողջ Հայ ժողովուրդը մեկ մարդու պնս ոտքի էր կանգնել, նետվել մարտի դաշտ և հերոսաբար թշնամուն վտարել Արարատյան դաշտից դուրս: Այդ հաղթությունը Հայ աշխատավոր ժողովրդի հաղթանակն էր:

4

Երեան:

Հերյանը մտավ մայրաքաղաք, նա քայլում էր մտածելու և դանդաղ, աշքերը ուշադիր և հետաքրքրված:

Վեր մագլցող մի կննտրոնական փողոց:

Հաստ փոշի, տակնուվրա եղած մայթեր, կիսափուլ տներ: Երկար պատերազմի և աղքատության մոխիրների տակ ընկած այս վայրը նմանվում էր դեղնած, մաշած, պատռված նամակադրոշմի:

Կիսով պարապ մռայլ խանութներ: «Հայ վաճառականության բերնից անոթություն է հոտում» — մտածեց Հերյանը: Թրիքի կույտեր, եռագույն դրոշակներ, տների բոլոր անկյուններում պառկած՝ փլած դեմքերով և մարմիններով գաղթականներ:

Այդ թշնամության հակապատկեր, փառավոր ծառեր և անթիվ զինվորականներ:

Կաղամախիները և բարդիները շշնչում էին: Բակերում զինավարժության ձայներ էին լսվում: Փողոցներում հեծելազորքի գումարտակների փողերը հնչում էին՝ մեռելներ արթնացնող վերջին դատաստանի

կանչի նման։ Հրետանին, ծանրածանը և աղմկալից, անցնում էր քարերի վրայից ցատկութելով։ Նրան հաջորդում էր օդը պատռող զինվորական երաժշտախումբը, որի հետեւից գալիս էին քառյակ շարքերով ուրիշ զորամասեր։ Վերջում փոշու ամպեր և ոտաքորիկ երեխաների ոգևորված խմբեր։

Գեղեցիկ էին վերասլաց քարդիները։

Սառերի, այգիների և փողոցների այդ շարքերը զետեղված էին քարձր պատշգամբի կատարին, որտեղից մարդ իշխում էր՝ լուսագագաթ լեռների ստորոտին մետաղե պնակի նման երկարած դաշտի վրա։ Այդ դաշտից և այդ լեռներից գալիս էր հանգիստ և կորովալի մի պայծառություն, որը արտացոլվում էր քաղաքի բնակիչների երեսների վրա։

Կաղամախիների թրթուն գագաթները հրավիրում էին մարդկանց նայվածքները դեպի վեր։ Օդը զրնգում էր արձագանքելով լույսերի անտեսանելի ծնծղաներին և լեռները վսիմ ու խաղաղ ծանր լուսթյուն էին տարածում։

Երեխ այդ պատճառով էր, որ մարդիկ պարզ էին, կայտառ և մտածելու։

Հերյանը քայլում էր կես երազի մեջ։ Առաջին անգամ էր այցելում այդ վայրերը, բայց ամեն ինչ արդեն տեսածի տպավորություն էր թողնում նրա վրա։ Կարծես ամեն ինչ նախապես գրված էր նրա ուղեղի մեջ։ Ամեն ինչ նախատեսված էր, ծանոթ և մտերիմ։ Ու նրա հուզումը սեղմում էր բոլոր մարդկանց ձեռքերը, միանում ամենքին, ընդունում ամեն ինչ, բնականորեն, առանց ճիգի, առանց շատ մտածելու — թարե՛, թարե՛ ամենքին...»

Այս, սեղմում էր բոլոր մարդկանց ձեռքերը։

Երբեմն արթնանում էր, աշխատում տրամաբանել։ Այդ վայրկյաներին, ամբողջ այս աշխարհը փլչում էր տարրական առաջին քննադատության առջև։ Ամեն ինչ զառնում էր անհավատալի, անհասկանալի։ Կարելի՞ բան էր, օրինակի համար, մոռանալ այն մղձավանշային գիշերը, որը նա անցկացրել էր Երևանի կայարանում...»

Հազիվ գնացքից իջած նա զարմացած կանգ առավ մի անհավատալի տեսարանի առջև։ Վատ լուսավորված մի սրահ։ Կեղտով, աղմուկով, գարշահոտությունով լցված։ Լցված՝ ցնցոտիներով ծածկված, գորշ, գոեհիկ բազմությունով։ Մարդկանց, կանանց, երեխաների՝ մեկը մյուսի վրա դիզված կույտեր, ամեն տեղ՝ գետնի վրա, նստարանների և սեղանների վրա։

Աղք, յոդիֆորմ, քրտինք, Կարծես սև թշվառության անկյունից վայր թափած այդ մարդկության վրայից ծանր ոտքերով մի հսկա էր անցել ամեն ինչ ճզմելով։ Բոլոր անկյուններից՝ հողի գույն առած, մամ կորած գեմքեր էին դուրս ցցվում։ Կմախքացած փոքրիկ երեխաներ։ Խորտակված կրծքերով, դեղնած ձեռքերով, ջերմից շորացած կանայք։ Կուշ եկած, կծկված, գալարված տղամարդիկ։

Մի քանի ոստիկաններ այս ու այն կողմ էին վազում և հրացանի կոթը գետնին խփելով բղավում։ Նրանց պատասխանում էին դեռ ավելի ուժեղ բղավոցներ։ Այդ վիճաբանություններին և կորիվներին կանայք մասնակցում էին վայերով և երեխաները՝ լացուկոծով։ Օգբ լցված էր լկտի հայնոյանքներով։

Հերյանը կանգ առավ շվարած։

Պետք էր այդ տեղից շուտ ազատվել։ Ահագին դժվարություններով նա կարողացավ հասնել մինչև ելքի դուռը։ Նայեց դուրս եավար։ Ո՞չ կառք, ո՞չ մարդ։ Ո՞ւր էր քաղաքը։ Վերադարձավ ներս և դիմեց մի պաշտոնյայի։

— Ներեցեք, քաղաքը…

Պաշտոնյան քթի ծայրի ակնոցները բարձրացրեց ճակատի վրա, կույր և զարմանքով լցված աշքերով նայեց և ծիծաղեց։

— Դուք, ի՞նչ է, նո՞ր եք եկել…

— Այս, նոր… Հենց վերջին գնացքով…

— Պետք էր իմաց տալ ձեր բարեկամներին, որ զային ձեզ զիմավորելու… Ուրիշ կերպ անկարելի է և վտանգավոր… այդպես, մենակ, խորհուրդ շեմ տալիս… Ի՞նչ թաքցնեմ… վտանգավոր է…

Անկյունում նստած մի ծերունի նրան բացաբառություններ տվեց։ Քաղաքը կայարանից բավական հեռու էր և ամայի ճանապարհը լցված էր դինված մարդկանցով, որոնք ավազակությունով էին զրադվում։ Պատերազմի նախկին կամավորներ, մութ անցյալ ունեցող մարդիկ, մառզերիստներ։

— Ասում են,— ավելացրեց ծերունին ձայնը իշեցնելով,— վերևում կանգնած պաշտպաններ ունեն։ Ո՞վ է իմանում, ճիշտ է, ճիշտ չէ… Ծրությունը այս է։ Դահիճների ձեռքից ազատվեցինք, եկանք ընկանք ավազակների ձեռքը…

Մարդը հառաջը զսպելով մորուքը շոյեց և էլ շխոսեց։

Հերյանը շէր ուզում հավատալ, որ քաղաք շի կարող մտնել։ «Միշնադա՞ր է, ի՞նչ է», մտածեց նա։ Բայց սրան նրան հարցուփորձ անելով, նա համոզվեց… ուրիշ ելք չկար և պայուսակը գետին դնելով, նըստեց և սպասեց։

Սպասեց մինչև լուսաբաց:

Ինչպես կարելի էր մոռանալ մղձավանջային այդ գիշերը...

Առավոտյան մոտերը կայարանում գիշերող ուրիշ ճամփորդների հետ եկավ քաղաք: Երկար ժամանակ փնտրելուց հետո նա կարողացավ մի ընտանիքի մոտ սենյակ վարձել: Համեստ, պատերը մաքուր գաճով քսված, փողոցի վրա նայող պատուհանով մի սենյակ, Պարզ մարդիկ էին երեսմ սենյակ տվողները: Բակը լցված էր երեխաների աղմուկով: Ներսը, տանտիկինը՝ գեր ու աշխույժ, անդադրում շարժման մեջ էր Առաջոտները, երբ տղաները դպրոց էին գնում, սենյակները դատարկվում էին և լուսմ, կեսօրին լցվում էին անհամբեր ձայներով, պիտի պրնզոցով, ծիծաղով, ապա նորից դատարկվում էին մինչև երեկո:

Չէ, հակառակ դրսի փոթորիկներին, կյանքը տներից ներս պահում էր միապաղաղ գոյությունը: Բավական էր ականջ զնել հարեան սենյակներից եկած ձայներին միանդամայն հանգստանալու համար: Այդպես, երբեմն, մի խումբ ծառերի մեզմ սոսափը կամ մանկության օրերը հիշեցնող վտիտ մի աղբյուրի երգը մեզ լցնում է տեսկանության զգացումով:

Քանի օրերը անցնում էին, այնքան ավելի Հերյանը հաշտվում էր այդ միջավայրի հետ: Մանկության հիշատակները գալիս խառնվում էին ներկային և ամենահասարակ երևութները բարդ խորհրդանշանների կարևորության բարձրանում: Լեռնային ուժեղ այս օդը, ժայռերի բրոնզե մոռջլությունը, միջավայրի պարզությունը, երկինքը, մարդիկ, ծառերը, անցյալը և ներկան իրար խառնվելով զորեղ հուզումների հոսանքներ էին ստեղծել, ճրագ և լույս դարձել նրա ներաշխարհում:

Ամեն ինչ այնքան հին էր և ամեն ինչ այնքան նոր: Նման էր կարդացված այն գրքերին, որ մի կողմ ենք գցում, ապա մի օր նորից բացանում և զարմանքով նորանոր իմաստների հանդիպում:

Հերյանը ժամերով ման եկավ և միամիտ հետաքրքրությունով ամեն ինչ վերադիտեց:

Տիտը ժպիտը երեսին նա կանգ առավ դեռ բաց մնացած խանութների առաջ և նայեց ցուցափեղկերում շարված պատահական ապրանքներին: Չորացած ձկնեղին, մի զույգ կոշիկ, մի քիշ լորի, հնացած ամերիկյան ածելի, հին ակնոցներ, մի սանր, լեռան պանիր և միամիտ նկարներ, որոնց վրա ամբողջ հասակով կանգնած էին տարօրինակ թևերով հրեշտակներ և անկարելի մորուքով աստվածներ: Ապա գնաց փողոցի անկյունի փոքրիկ կրտակների առաջ, օրվա հարցերի շուրջը վի-

ճաբանության բոնված բեղավոր մարդկանց խմբերի մոտ, կամ ծեծ կերած Երեխաների պատճառով տաք և անվերջանալի կոխվներ սարքող պառավ կանանց մոտ:

Դիտեց, ժպտաց, ներեց:

Բայց, առօրյա կյանքին մտերմանալով, նա այս կես գյուղ, կես քաղաքի արտաքին հանգստության տակ սկսեց նշմարել աներեսույթ վազող լավաների հոսանքներ: Անցնող փոթորիկները ոչ միայն տակնուվրա էին արել կյանքի մակերեսը, այլ պեղել նրա խորքը, թողել ավերածություն: Օդը դեռ լցված էր անձկությամբ:

Այս՝ բուռն կերպով արտահայտված հույսերի ետև արյունոտված գրոշակներ էին կախված: Ամենքը գիտեին: Թշնամին, վիզոր երկարած, հսկում էր սահմանների շուրջը:

Հայաստանը դաժանորեն մենակ էր:

Լցված մի քանի հարյուր հազար արևմտահայ փախստականերով և անհամար որբերով:

Արևմտահայաստանը՝ փոթորկված ծովից դուրս նետված ավազի նման ահազին բազմություններ էր կուտակել Արարատյան դաշտում:

Քանդված և այրված իրենց քաղաքներից և գյուղերից փախած այդ ամբոխները անվերջանալի խմբերով անցել էին սահմանը և քայլել սպառնանք և անեծք որոճալով:

Մեծ մասամբ ծերերից, կանանցից և երեխաներից կազմված, նրանք ստիպված էին անցնել դժվարին ճանապարհներով, ենթարկվել բենուալին ցրտերի և իրենց մարմինները հալածող համաճարակներին: Նրանք ամեն քայլափոխի կանգ էին առևլ մեռել թաղելու համար: Հուսահատ, հիվանդ, կատաղած՝ այրվող անտառներից փախչող դաղանների նման, այդ բազմությունները առաջացել էին իրենց ցասումը ոռնալով, բռնցքները սեղմած և աշքերը խանձված:

Տարածվել էին երկրի բոլոր մասերում: Փռել էին իրենց թշվառությունը երկրի բոլոր անկյուններում, և դրոշակների նման դուրս ցցելով իրենց ցնցուտիները, իրենց այրող վերքերը, ոսկրի վերածված իրենց թշվառ մարմինները:

Արիշ խմբեր դեռ շարունակել էին քայլել: Այդքան ցավերից կուրացած, նրանք անխնա կերպով ոտնահարել էին դժվարությամբ մշակված հողերը, կոտորել ու պլոկել էին մրգաստանները, տաքանալու համար այրել էին անտառները:

Արարատյան դաշտի գյուղացիները հյուրընկալ ձեռքով բաժանել էին իրենց հացը, մթերքը և ողորմությունը, բայց այդ ծով անօթությունը կշտացնել չկարողանալով, փակվել էին իրենց տներում և զեհերոտ աշխերով նայում էին աղմկող ամբոխներին:

Փախստականները, գյուղերի փողոցներում և ճանապարհներում երդիկների տակ մտած քամիների պես մլավելուց և ոռնալուց հետո այլևս հասած հուսահատության գագաթնակետին, մտաքերել էին էջմիածինը և սեղմված շարքերով, խզված ձայներով աղոթքներ երգելով նետվել էին դեպի լուսավորչի գահը, ամենայն Հայոց կաթողիկոսից միտիթարանք և իրավունք պահանջելու համար:

Հին ավետարանների մանրանկարներից դուրս պրծած տեսքով, խորտակված դեմքով, բոցավառ աշքերով քահանաներ քայլել էին նրանց առաջից, գալարված ու մազուտ իրենց բազուկները վեր կարկառած և իրենց կապտած շրթների դառն ու կրակուտ խոսքերը երկնքի անտարբերության ուղղելով:

Ամեն տեղ մի նոր գերեզման էր բացվել: Զուլումից մտրակված քազմությունները մի վայրկյան կանգ էին տոել, հեկեկալով աղոթել և նորից քայլել լալով, գանգատվելով, մոնշալով:

Էջմիածնի մոտերը, հազիվ, հեռվից նշմարել էին մայր տաճարի գմբեթը, կրոնական բուռն զգացումով ոգևորված, արագացրել էին իրենց քայլերը և լացուկոծով հարծակվել եկեղեցու դռների, քարերի, կաթողիկոսների գերեզմանների վրա և համբուրելով գանգատվել:

Խաղաղ վանքի բակը լցվել էր աղաղակներով:

Կաթողիկոսը, կաթողիկոսը, պահանջել էին ամեն կողմից:

Եվ երբ բակի խորքից քահանայապետը իշել էր արարողական ոսկեծույլ զգեստների մեջ հանդիսավոր մորուքով, սփրինած դեմքով, վշտով լցված աշքերով և դողդողացող ձեռքերով, ամբոխը շարժվել էր ափը վազող ալիքների նման, հուզումով և հառաշանքներով մտրակված: Մարդիկ և կանայք վայր էին ընկել և գալարվելով ճշացել և հեկեկացել էին: Կաթողիկոսին շրջապատող եպիսկոպոսները՝ բարձրահասակ, պնդակազմ, հաստ հոնքերի և երկար մորուքների մեջ սեղմված դեմքերով մարդիկ՝ բռնել էին նրա թեկերից, որպեսզի վայր ըընկնի, մինչ նա, իր մոմի գույն առած հայրապետական դեմքը վեր բարձրացրած, աղոթել էր արցունքներ կուլ տալով:

Այդ տեսնելով ամբոխը ավելի տակնույրա էր եղել: Հազարավոր բազուկներ վեր կարկառած նա մոնշացել էր խեղդված քամու նման, կանշել, աղաղակել, ապա, գրոհ տալով ծերունու վրա, համբուրել էր

նրա դգեստների ծայրերը և կապույտ երակներով ծածկված նրա հուսահատ ձեռքերը:

Հազիվ կարողացել էին նրան ներս տանել եկեղեցի:

Հայրապետը պատարագել էր: Էջմիածնի, Հոփիսիմեի, Գայանեի զանգակները բամբ ու դանդաղ դողանցով ընկերացել էին տխուր և հանդիսավոր արարողություններին:

Հետո այդ ամբոխը զետեղվել էր վանքի ազատ խուցերում, բացօթյալ շրջապատում և որոշել այնտեղ ձմեռել:

Հա՛ց, Հա՛ց, պահանջել էին նրանք:

Դուրս էին հանել եղած հացը, ալյուրը, մթերքները:

Այդ բավել էր մի քանի օր:

Հա՛ց, Հա՛ց...

Ամեն կողմից բողոքի ձայներ էին լսվել: Հաց շկարչ Հաց շկարչ... Այդ ժարդիկ և կանայք բոլորին էին վանքի շորջը և բունցքները թափահարելով կրոնականների դիմ բողոքել և սպառնացել:

Հա՛ց, Հա՛ց...

Կաթողիկոսի պատուհանների տակ համախմբված նրանք անիժել էին և նրան, և սրբերին, և երկնային զորություններին:

Կատաղած և հուսահատ կռարաւել և այրել էին լիճը շրջապատող գեղեցիկ ծառերը: Ավերել էին այգիները, դառարկել դարաները, ապականել հկեղեցիները, ամեն ինչ անապատի վերածելուց հետո խումբիում նետվել էին դեպի քաղաքը և մայթերի վրա վոճէ իրենց ցնցուիները, վերքերը և սինդը:

Կովկասը վայր ընկած Հախնապակիի նման քաժանվել էր տասը մասերի: Թիֆլիսի, Բաքվի և Երևանի համեստ քաղաքապետության շենքերի կատարին շտեսնված և չերեակարգված անկախության դրոշակենք էին ծածանվում:

Հայաստանը մըրիկներից թափահարված ծոտի նման մնացել էր պլոկված և մենակ:

Բաց սահմանների կողմից վտանգված և էժան շթի եռագույն դրութակներով զարդարված:

Մի օր, աննպատակ թափառելոց հոգնած, Հերյանը ուղղվեց քաղաքի կենտրոնում զտնվող փոքրիկ պարտեզը, որին տեղացիները թուշվար էին անվանում:

Քարձր կաղամախիների և քարդիների տակ դրված նստարանները բռնված էին ամբողջովին: Անզործ, մատահոգ, մուայլ մի հասարակություն էր: Շատ ուրիշներ թափառում էին ծառուղիների մեջ կամ խումբ-

խումբ կանգնած խոսում օրվա քաղաքական դեպքերի մասին։ Ամեն տեղ երեսում էին նաև զինվորականներ։ Նրանք հագած էին ուսուական բանակի զգեստներ, բայց օճիքի և ուսուգիրների վրա կրում էին հայկական վերտառություններ։

Թուլվարում լցված այդ մարդիկ խոսում էին ցածր, լրջացած ձայնով, ինչպիս ծառերի վրա խոսում էր աշունը տերևների մեջ մեղմ քամի ման աթելով։

Նա պոույտ նկավ պարտեզում հետաքրքրված աշքերը շորս կողմ պտտեցնելով, դիտելով և մտածելով, երբ արդեն պատրաստվում էր վերադառնալ տուն, նկատեց ծառուղու ծայրի տաղավարի շուրջը հագարված բազմությունը։ Քայլեց դեպի տաղավարը և հարցուփորձ արեց։ Ասացին, որ այնտեղ զետեղված է ժամանակավոր գրասենյակ, արձանագրելու համար արտասահմանից եկած այն անձնավորություններին, որոնք ուղում են իրեն կամագոր ծառայել բանակում։ Քիչ շեր աշխարհի շորս կողմից եկողների թիվը։ Ծեր, երիտասարդ, զարգացած կամ պարզ մարդիկ։ Ուրիշ ազգերի բանակներից գուրս եկած սպաներ, ճարտարագետներ, բժիշկներ։ Գալիս էին հայրենիքին ծառայելու համար։

Հերյանը ուրախացավ, ինքն էլ նրանցից մեկը չէ՞ր։ Առանց շատ մտածելու կանգնեց Շերթի և Համբերությամբ սպասեց։ Նրա շուրջը ֆրանսիայից, Ամերիկայից, Ռուսաստանի խորքերից և ուրիշ երկրներից եկած հայեր։

— Ահա, սրանք ևս, — մտածեց Հերյանը, — վազել եկել են իրենց տանջող երազի ետևից, վերագրել են իրենց մենակության հետ խոսող աշխարհից…

Ի՞նչ գաղափար ունեին Հայաստանի մասին դրսում ծնված և մեծացած այս հայերը… Երազի աշքերը միշտ էլ մեծ են և շափականցված… Հայերը, ինչպիս բազմը իրապաշտ մարդիկ, ոյսուրին կերպով տարվում են բանաստեղծական պատկերներով։ Այն, ինչից զրկված են, միշտ էլ դրախտի մի կտոր է։ Դալար դաշտեր, կարեալուն աղբյուրներ, մեծղի պարտեզներով հնչող մի երկիր… Մինչ իրականությունը բոլորովին տարբեր էր։ Մերկացված մի արքայություն, Մերկ լեռներ, անապատներ, վշտի և թշվառության թթվածինով այրված մի դաշտաներ։

Բայց երազը միշտ նորանոր պատճառներ է գտնում տեսելու համար։ Դա է, Հայաստանը… Զէ՛, լէ՛, իսկական Հայաստանը դեռ նվաճված շեր, նա գտնվում էր անորոշ հեռուներում և սպասում էր, որ գան, գերությունից նրան աղատեն…

Եվ եկել էին շարքով կանգնելու

Հերյանը ամենքի հետ խոսում էր, կատակ անում։ Գիտեր նրանց
երկրները, ծանոթ էր այն քաղաքներին, որտեղից նրանք եկել էին։

Երբ հերթը հասավ իրեն, մտավ և բացատրեց։

— Նավապե՞տ, ասում եք նավապե՞տ...

— Այո, տասը տարվա ծովային ծառայությունն... նավարկել եմ բոլոր ծովերում...

Մի պոլսեցի անձնավորություն իր խուլ ականջը երկարեց դեպի նրան և հարցուփորձ արեց։ Զէ, ինքը արևմտահայ չէր, ծնվել էր Ղարաբիլիսայի մոտի գյուղերից մեկում։ Անձնավորությունը ձեռքի մատիտի ծայրը բերանը զրեց, լոեց։

— Բայց առայժմ ծով չունենք,— վերջապես պատասխանեցին նրան։ — Ավելի ուշ, երբ Դաշնակիցները վերջնական որոշում տան Հայաստանի սահմանների մասին և իրազործեն Սիացյալ Հայաստանի ծրագիրը, մենք կունենանք մի նավահանգիստ Առ ծովի վրա։

Հերյանը բողոքեց։

— Ախր, ի՞նչ որոշում, ի՞նչ բան. ես եկել եմ անմիջապես գործի լծվելու համար... երկրին օգնելու համար։

— Սո, վայրկյան մը,— բացականչեց մի ուրիշ անձնավորություն, ակնոցների ետև փոքրիկ աշքերը ոլորելով։ — Հիմա հիշեցի... երիտասարդ ծովային սպա մը կա, որ Սևանա լճի սփիին բան մը կշինե... նավ մը ըլլալու է... Պոլսո թերթերը այդ մասին երկար բարակ գրեցին...

Հերյանի աշքերը լայն բացվեցին։

— Հետաքրքիր է... շատ հետաքրքիր է...

— Դիմեցեք նախարարության։ Կամ ավելի լավ է Սևան գնալ և այնտեղ ահսնել, թե ինչ կարող եք անել... Առայժմ, Սևանը մեր միակ ծովն է...

Հերյանը տաղավարից հեռացավ ուրախացած։ Պետք էր գնալ տեսնել լինը։ Պետք էր ծրագիր մշակել և փորձել իրազործել այն։ Իսկապես, Սևանը... ինչպե՞ս այդ մասին չէր մտածել...

Հերյանը նստեց կենորոնական փողոցի սրճարանում։

Երեկոյան շինականները իրենց դատարկ սալլերի ետևից ընկած վերադառնում էին գյուղ։ Արագ քայլերով՝ մտածելու, գլուխը վայր զցած մարդիկ էին անցնում։ Փողոցի գաղթական տղաները՝ դեղնած երեսներով, ներս ընկած այտերով, վազում էին անցնողների հետեւց և լալկան ձայնով մուրռում։ Ուրիշներ՝ ջերմից և թոքախտից ավերված, պառկել էին աղտոտ փողոցում։ Լճացած ջրերի մոտ։ Տնքում էին։

Հերյանը ժամանակ շուներ նրանց մասին մտածելու Հազիվ նստեց, զինվորական երաժշտության մոտեցող ձայներ լսվեցին, Անցորդները կանգնեցին և անձկությամբ լցված աշքերով նայեցին, Նվազախմբի հետեւց զինվորների մի գումարոտակ անցավ զետինը մրճահարելով և փոշի բարձրացնելով:

Ապա ամեն ինչ վայրկենապես լոեց: Ազմկալից քայլերգը կլեց, հետո տարավ փողոցի բոլոր ձայները:

— Ինչպիսի՞ հակապատկերներ, — մտածեց Հերյանը: — Երաժշտություն, մարտական քայլերով անցնող, առողջ կարմրաթուշ զինվորներ և մայթերի վրա ուժասպառ փռված այս անսահլի խեղճությունը... Հայկանքը միշտ էլ շափաղանցություններով է սնվել... Եթե մարդ լավ նայի շուրջը, ամեն ինչ զետեղված է անիրական, վերացական հատակագծի վրա... Մութ, անըմբոնելի, բանականության շենթարկվող մի աշխարհ, ուր պատահականը և անսպասելին գալիս պատվաստվում նն խստադեմ լեռների նման կայուն և անխռուտակելի երեսութներին... Ամեն ինչ հուսահատիչ է, դժբախտ վերին աստիճանի և միենույն ժամանակ ամեն ինչ այնքան պայծառ է, բարձր և լուսավոր...

— Համեցեք... սուրճը տաք-տաք բերի, որպեսզի վայելեք...

Բաժակը դրեց սեղանի վրա և գոզնոցի ծայրը ճմլելով մնաց կանգնած: Թարթիշներից զրկված փոքրիկ աշքերով, ցած ճակատով, քթի շուրջը երկարող խորամանկ գծերով, փոքրահասակ, շարժուն մի մարդ էր սրճարանի տերը: Կանգնեց և հարցաքննող ժպիտով նայեց Հերյանին:

— Ի՞նչ եք ուզում, — հարցրեց Հերյանը ձանձրացած շեշտով:

Նայել և մի ակնարկով հասկացել էր տիպարը:

Մարդու փշրված շրթունքները ոետինի նման ձգվեցին և աշքերը դեռ ավելի փոքրացան:

— Սանկ, կուզեի իմանալ, թե նոր եկվո՞ր եք...

— Այո, նոր եմ եկել:

— Եթե բանով մը կը կրնամ օգտակար րուայ... ծախելու բան ման չե՞ք բերած...

— Չէ, ոչինչ չեմ բերել, վաճառական չեմ:

Սուրճի բաժակը վերցրեց հասկացնելու համար, որ խոսակցությունը վերջացած է, բայց մարդը շհասկանալ ձեացրեց և մնաց տեղում:

— Կտեսնեք կոր, — հառաջելով շարունակեց նա, — մոխիրներու վրա կապրինք... Վալլահ, մարդ շի զիտեր վաղը ինչ կրնա պատահել... մենք որ դժոխքը սա մեր աշքերով տեսանք... Ինչ օրեր տեսանք, ի՞նչ օրեր տեսանք...

Անընական և լավկան այդ շեշտը Հերյանի ջղերին տվեց:

— Վերջին վայրկյանին, տուն-տեղ, հարստություն թողուցինք և բանի մը խալիներ ուսերնուս զարկած եկանք... Եթե ձեր հրամանքը խալիի պետք ունի...

— Ասացի վաճառական չեմ,— խիստ ձայնով նրա խոսքը կորեց Հերյանը և երեսը մի կողմ զարձրեց:

Մարդը վերջապես հեռացավ:

— Այդպես են,— ասաց ինժեների գլխարկով, թուխ, լայնուս մի պարոն,— նոր մարդ է տեսել, ուզում է վոազ նրանից մի բան պոկել...

— Անմիջապես հասկացա...

— Սրանք առանձին տարր են... հարդի նման միշտ ջրի երեսն են գուրս գալիս...— շարունակեց ինժեները:— Ասում է դժոխքից է գալիս, իսկ տեսեք, արդեն սրճարանի տեր է... Սրանք մեր գլխին ուղղակի պատռհաս են... մորեխի ախորժակով նետվում են ամեն բանի վրա... Ես նրանց հանգիպել եմ շատ տեղերում... Մարդ ուղղակի ամաշում է... Օտարականները նրանցով են մեզ դատում...

— Հա՛, ճիշտ է,— համաձայնվեց Հերյանը,— մանավանդ արտասահմանում... Եվրոպայում, Ամերիկայում... Սրանց պատճառով, օտարականների համար մենք խալի և աղամանդ վաճառող խարդախ ժողովուրդ ենք... Զգվելի է...

— Սրիկանները... վարկարեկում են հայ ժողովրդի անունը...

Հետո, ուրիշ նյութի անցնելով, ինժեները շարունակեց.

— Մի ամիս է, որ եկել եմ: Բուսական ածուխի հանքերում էի աշխատում և երբ զիսլքերը վրա եկան, այստեղից վառ լուրեր ստացանք, որոշեցի զալ և մի բանով օգտակար լինել... Տեսնում եմ, ամեն օր նոր մարդիկ են գալիս, ինչ որ լավ է... Օքնի դուք էլ...

— Այո, հա էլ... նախապետ եմ, այժմ ծով չունենք... Հոգետես չեմ, մի բան կանենք...

Ինժեները բացատրեց, որ ինքն էլ դեռ չի աշխատում: Ինքը, հանքային մասնակիութիւն և անշուշտ այս երկրի հողերի տակ ո՞վ է իմանում ինչպիսի հարստություններ են թաքնված... Պետք է զննել, փնտրել: Սոսկալին այն էր, որ խաղաղություն շկաբ: Հինգ տարի կովելոց հետո երկիրը գտնվում էր նոր վատանգների առաջ: Ամենքը մտահոգված էին զենք ճարելու հարցով, նոր բանակ կազմակերպելու հարցով և զածով թշվառության մեջ...

Եվ մատով ցույց տվեց զաղթականներին:

— ԱհՀավատալի գրության է,— շարունակեց նա:— Այսօր, զարեցով տարած մեր աշխատանքների արդյունքից իսկ մենք չենք կարողա-

նում օգտվել... Քամին եկավ, մի վայրկյանում ամեն ինչ մաքրեց, տարավ... Ի՞նչ եղան հարյուրավոր սերունդների ճիգերը... Կովել ենք, արյուն թափել, քոտինք թափել... Վարելու ցանել ենք մեր զաշտերը, զարգացրել և շքեղացրել ենք քաղաքները, մշակույթ... և տեսեք, մնացել ենք անապատում...

— Մեղքը մերն է,— պատասխանեց Հերյանը:

— Ինչեւ, անցածը անցած է... թող խաղաղություն տան մեզ, և մենք ամեն ինչ կվերաշինենք, ես վստահ եմ, տասը տարում մեր երկիրը կղառնա ահճանաշելի... Այդ մասին ոչ մի կառեած չի կարող լինել...

— Ես բոլորովին համաձայն եմ ձեզ հետ,— ոգևորված շեշտով պատասխանեց Հերյանը: — Մենք մեր հայրերի զավակներն ենք, չէ՞... Եթե մարդ մտածում է ինչեր են շինել նրանք... Ստեղծել են հրաշալի ճարտարապետական մեր ոճը: Բյուզանդիային հսկաներ են տվել, թուրքերին՝ լավագույն մզկիթներ, վուֆորի ամենադեղեցիկ պալատները և քանի-քանի ուրիշ բաներ... Այդպես, մինչև Եվրոպա...

— Մենք՝ հայերս միշտ էլ մեր թերություններից մասին ենք խոսում, կապիտան, Բայց նայեցեք մի լուսէ ձեր շուրջը. Ի՞նչ է դա՝ երկրի և երկնքի ակուների տակ ծամված, պատառ-պատառ եղած մի սոսկալի իրականություն, այնպես չէ՞... Այս վիճակում որեւէ ուրիշ ժողովուրդ պիտի վհատեր, ընկճվեր, գլուխն առած փոխչեր... Սակայն, տեսեք, տապրելու և պայքարելու ինչպիսի կորով... Խոսում և գործում են այնպես, որ կարծես կյանքը հենց այսօր է սկսվում... Եվ մտածել թե այդքան անարդարություն մեր դեմ... Կգա մի օր, աշխարհը կտիսնի և խիղճը կշարժվի... Այսօր, աշխարհը դեռ կույր է շափականց շատ դիակներով սնած բորենու նման: Բարոյական զգացումը մրափում է, արդարության վրա ծիծաղում են... Օրը կգա, կարթնանան և սոսկումով կհասկանան...

— Դա, միանգամայն ավելորդ հոռետեսություն է, — միշտամտեց մի ձայն ետեի սեղանից: — Օրենքներ կան, որ չի կարելի անպատիժ խախտել...

Փոքրիկ ճերմակ մորուրով, ակնոցների ետեր փայլվլող մոխրագույն աշքերով այդ մարդը, — այդ իմացվեց հետո, — նոր եկած իրավագիտության պրոֆեսոր էր:

— Անտանտի պետությունները, — միամտորեն շարունակեց նա, — քանի անգամ պաշտոնավես հայտարարել են, որ մեր պահանջները պիտի հարգվեն... Զեմ խոսում Անգլիայի մասին, բայց Ֆրանսիան, Ամերիկան... Մտածեցեք... Այդպիսի բարոյական մահ նրանք չեն կարող ընդունել և եթե ընդունեն, այդ նրանց կտանի դեռ ավելի սոսկալի պա-

տերազմների... Վաշինգտոնի, Լենդոնի, Վիլսոնի ոգին... ղեմոկրատիան...

Սրճարանը թողնելուց հետո Հերյանի ականջներում դեռ երկար ժամանակ անուշ երգի նման հնչում էին պրոֆեսորի ասածները։ Այնքան լավ էր, այնքան անհրաժեշտ այդպես հավատալ։

Հավատալ, հուսալ։ Պարզ երևում էր, որ շատ գիտնական մարդ էր պրոֆեսորը։ Խոր համոզումների մարդ։ Կայուն օրենքների անխախտելիության վրա կանգնած մարդ, որի ձայնը խոր էր և շեշտը վճռական եվ այդ այն օրերին, երբ հողը փախչում է մարդկանց ոտքերի տակից, երբ ամեն ինչ երերում է նոր և նոր բացվող անդունդների եզերքին։

Թող ուրիշները ուրախանան։ Կարևորը այն ճրագն է, որ անհատը կրում է իր մեջ, այն լույսը, այն ուժը, որ տարածում է իր շուրջը։

Կյանքը ցուլ է, որին պետք է հաղթել։ Կյանքը պատրաստ նվեր չէ, այլ բիրտ նյութ, որին պետք է նվաճել և կառուցել։

Մտածել, որ այդքան ամիսներ ժանգոտված մնացել էր Բաթումի փողոցներում։ Ի՞նչ էր սպասում, ինքն էլ շգիտեր... Մինչ այստեղ այնքան գործ կար, այնքան գործ...։

Երկար քայլելուց հետո Հերյանը հիշեց, որ անոթի է և ուղղվեց ղեպի այն համեստ ճաշարանը, որտեղ սովորաբար ընթրում էր։

— Այս կողմը համեցեք... այստեղ մի լավ տեղ կա...։

Այն սեղանի դիմացը, ուր նրան առաջնորդեցին, արդեն նստած ուսում էր մի ուրիշ հաճախորդ։ Պատուհանից շեղակի ընկնող լույսի պատճառով նրա դեմքը լավ չէր երևում։ Հերյանը շատ էլ ուշադրություն շղարձրեց։ Ներողություն խնդրեց, նստեց, ճաշը ապսպրեց և գլուխը վայր գցած, կերավ և շարունակեց մտածել։

Ճաշարանը, ինչպես միշտ, լցված՝ էր խառն բազմությունով։ Պարզ, կայտառ, շատ ուսուղ և շատ խմող մարդիկ էին։ Խոսում էին բարձրածայն և ծամում աղմուկով։

Հերյանը մի վայրկյան գլուխը վեր բարձրացրեց և նայեց շուրջը։

— Պնդակազմ, ժայռի նման մարդիկ են, — մտածեց նա։ — Խոնարհ, համառ, տխրություն տեսած դեմքեր։ Նմանում են Հայ հողին՝ առանց կեղծիքի, կարծր, պինդ, անմիշական։ Նմանում են Հայկական բնակավայրերին՝ լերկ, լիցուն, խոր։

Իսկ հարեանի վրա շնայեց անգամ։ Ճաշը վերջացնելու մոտ էր, երբ աշքերը հանդիպեցին նրա աշքերին։ Նա ժպտաց, ինքն էլ պատասխանեց անորոշ ժպիտով։ Այլևս հետաքրքրված նայեց։ Որոշ էր, որ այդ մարդը տեղացի չէ։ Այտերի ուկորները քիչ դուրս ցցված, թուխ, թափան-

ցիկ մի դեմք։ Շատ սկ, շատ մեծ, շեղակի ճեղքված, փայլվուն, դրեւթե անբնական աշքեր։ Թարակ, կանոնավոր քիթ, ծայրերը վայր ուղղված, նուրբ բեղեր։ Ավելի հնդկացու էր նմանվում, քան հայի...

Հերյանը սրված հետաքրքրությունով նայեց նրան։ Մարդը, նկատելով այդ հետաքրքրությունը, նորից ժպտաց և խոր, ֆոսֆորե իր աշքերը Հերյանի վրա հառելով ասաց՝

— Տեսնում եմ, տեսնում եմ... զուք էլ ինձ նման եկվոր եք...

— Դուք հա՞յ եք, — հարցրեց Հերյանը շվարած շեշտով։

— Հայ եմ, ինչպես չե, հայ եմ...

— Ներեցեք... չեմ ուզում ձեզ լիրավորել, բայց ես կարծում էի...

— Ոչինչ։ Դուք կարծեցիք, որ ես հնդիկ եմ, ինչպես ահասարակ շատերը կարծում են...

— Հա էլի...

— Երեխա հասակից ապրել եմ Կալկաթայում և ուրիշ վայրերում... Հասկանալի է, օդը, ջուրը, արևը և տարբեր բնույթով սնած հոգիների մոտիկությունը մարդկային դեմքերի վրա դրոշմվում են։ Այդ հայտնի բան է... Բուն նորջուզայեցի եմ, իոկ ինչպես գիտեք, Զուզայի արմատները միսրճված մնացել են այսուեղ, Շահ Ալեասի օրերից ի վեր...

— Լսել եմ, ինչպես չե... մեր պատմության սկ օրերից մեկը...

— Ես կամեցա վերադառնալ այն ճանապարհով, ինչ ճանապարհով մեր նախահայրերը այստեղից գաղթել էին։ Հնդկաստանից Պարսկատան, Պարսկաստանից Հայաստան... Մեր հոգեկան քարտեզի վրայից անցնող հնչող մի գիծ...

Այդ ասելով նա ջրի բաժակը բարձրացրեց և Հերյանը առևսավ նրա ձեռքերը։ Նրա դեմքի նման թուխ, շատ երկար մատներով և նուրբ մազու ձեռքեր։ Արտահայտիլ, կամտվոր, բարդ հոգեբանություն հատկանշող ձեռքեր...

— Պատկերացնում եմ, — ասաց Հերյանը ավելի ու ավելի հետաքրքրված, — պատկերացնում եմ, ինչքան մեր երկիրը տարբեր է ձեր ապրած վայրերից։ Ո՞վ է իմանում, ինչ էիք սպասում և ինչ գտաք...

Մարդը գլուխը վայր զցեց և ոչինչ չպատսսխանեց։ Անհարմար լուսություն տիրեց։ Ապա, հանկարծակի վճռական շարժումով մարդը երկարեց իր ձեռքը և ներկայացավ։

— Իմ անունը Պետրոս Մարկ է։

— Իմ անունը, — պատասխանեց Հերյանը նրա ձեռքը սեղմելով, — Արա Հերյան է, նավասինտ...

— Նավասի՞տ... Քյապտը՞ն...

— Այու

— Ո՞ր ծովին

— Են ծովին և բոլոր ծովերի...

— Այդ պատասխանը շատ սիրեցի... Են ծովին և բոլոր ծովերի...

Ետ լավ, շատ և շատ լավ...— ծիծաղեց նա, սպիտակ առամների կատարյալ շարքը բաց անելով:— Ծովերը շատ ավելի են, քան հողերը,— ավելացրեց նա լրջանալով:— բայց տեսեք, մեր Հայաստանը ծով չունի:

— Ինչպես չէ, — բողոքեց Հերլանը, — Հայաստանն էլ ծով ունի.

Նախ Սևանը, սպա հույս ունենք...

— Լսել եմ... կարդացել եմ...

Աւ մի վայրկյան մտածելուց հետո՝

— Ծովը... Մեր պատմության մեջ ծովը գրեթե դեռ չէ խաղում և անգամ եթե խաղում է, աներեւոյթ է, ծածկված... Ծովը թաքնված է դեպքերի հետևում...

Նայեց Հերլանի աշքերին և սպասեց պատասխանի:

— Չհասկացա...

— Ամեն քան գալիս է ծովից և ամեն քան դնում է դեպի ծով:

Մարկի աշքերը հեռվից պսպղուն էին: Զայնն էլ կարծես հնչում էր հեռվից:

— Ծովը կար, — շարունակեց նա, — բայց այդ ծովը միանալով երկրներին և երկրին բոց դարձավ և այդ բոցից ծնվեց խարոշաշ այն պատանին, որ կրակու մազեր ուներ, բոցավառ մորուք և արեգակի լույսը փոխ տուած աշքեր... Ծով, երկիր, երկինք, բուսականություն, տարերք միացան, խառնվեցին մեկ մեկի, դղրդալից քառսի վերածվեցին, տարածությունը մրրիկներով և երկրաշարժերով ցնցեցին, կրակ ու քար փըսիեցին և ստեղծեցին այն աշխարհը, որին անվանեցին Հայաստան, որի անունը մեծ զգուշությունով պետք է արտասանել, որովհետեւ նա ծփում է կրակով և վտանգով...

Հերլանը մնաց շշմած: Չէր իմանում ինչ ասի:

— Դե, անշուշտ, — կմկմաց նա, — զա մի տեսակ երազ է...

Իսկ Պետրոս Մարկը արդեն ոտքի էր կանգնել և խորհրդավոր ու անիրական մի ժպիտ երեսին՝ անհետացել:

— Ո՞վ էր այդ մարդը, — հարցրեց Հերլանը ճաշարանատիրոջ:

— Առաջին անգամն է, որ տեսնում եմ, — պատասխանեց նա: — Երեկի եկը որ է...

Տուն վերադարձի ժամանակ Հերլանը շգիտեր փնչ պատճառով անհանգստացած մտածում էր այդ տպրօքինակ հանդիպումի մասին: Ո՞վ կարող էր լինել այդ մարդը: Նրա խուլ և խոր ձայնը զեռ շարունակում

Էր հնչել նրա ականջներում։ Նրա տարօրինակ, ֆոսֆորի փայլով կւանիչ աշքերը կարծես գալիս էին իր և սկսից։ Նա այդ զգում էր այնքան ուժեղ կերպով, որ մի քանի անգամ ետ նայեց, մի քանի անգամ կանգնեց, պրապտեց շորս կողմը, բայց ոչինչ չտեսավ։

Երեկոյան այդ ժամին մեծղի մի վերջալույս հրդեհել էր հորիզոնը, Բարդիների վրայից սրսփալով դեղին բոցեր էին թափվում։

Հերյանը վերհիշեց անծանոթի խոսքերը։ «Երկինք և երկիր և ծով միացան... և բոց դարձան...»։ Ամեն կողմից լավայի նման վառ հեղուկներ էին վաղում։ Ամեն ինչ հրաշալիորեն այրվում էր։

Հազիվ տուն մտավ՝ մթնեց, կարծես մեկը մարեց երկնքի ճրագը։ Ու նոյն այդ վայրկյանին, ամեն կողմից զենքի արաքոցներ լսվեցին։ Պատուհանը բաց արեց, և մտահոգված ականջ դրեց։ Տարակոյս շկար, հրացանի ձայներ էին։

Շտապ դուրս եկավ փողոց։

Դոան առաջ նստած մի մարդ հանգիստ ծխում էր։

— Ի՞նչ է, կոի՞վ է, — հարցրեց Հերյանը։

— Ինչ կոիվ, ինչ բան, — պատասխանեց մարդը։ — Այնպես, կրակում են վախից, կրակում են վախեցնելու համար... Մով է, թշվառություն է... պետք է վախենալ։ Մթության աշքերը մեծ են...»

Այն գիշեր Հերյանը մի քանի անգամ արթնացավ և ականջ դրեց։ Քաղաքը պատերազմում էր սեփական սովետների հետ։

5

Մի քանի օր հետո, դեռ լույսը լբացված, Հերյանը պատահական մի սայլի նստած, մեկնեց Սեան։

Թևերը կրծքին ծալած և ոտքերը վայր կախած հետաքրքրությամբ նա դիտում էր շուրջը...»

— Լավ էր։

Զարիվերներ բարձրանալիս սայլը մղկտալով ճոռում էր։ Եղները իրենց եղջյուրները վերցացող գիշերվա մեջ մխրճած տնքում էին, մերթընդերթ ետևի ոտքերը բաց արած կանգ էին տանում, որպեսզի առագույան զով քամին մտրակի իրենց երեսը և ապա նորից քայլում։

Երիտասարդ սայլապանը ճիպոտը ճեռքին խաղացնելով քայլում էր սայլի կողքից և անորոշ բացականշություններով խթանում եղներին։

Մանկության օրերից ի վեր այդպիսի ճամփորդություն չէր արել, Զվարճալի էր։

Փորձեց գյուղացու հետ խոսքի բռնվել։ Անկարելի եղավ։ Գյուղացին, կասկածու՝ հարցերին պատասխանում էր անորոշ մոմոցներով։

- Ասա՛ տեսնեմ, անունդ ի՞նչ է...
- Եմավոն:
- Լավ անուն է... Եմավոն... Գյուղում գործերը մ՞նց են գնում...
- այսքան դեպքերից հետո...
- Հը՞... Ո՞վ գիտե...
- Ճիպոտը բարձրացնում էր և օդում ման ածում:
- Քանի՞ հոգուց է ձեր ընտանիքը...
- Ինք:
- Գու, ամենից ջահելն ես... կարծում եմ...
- Չէ..., Հրոռա, Հրոռա, Հրոռա...
- Եվ եզներին խփում էր իզուր...

* * *

Քանաքեռ բարձրանալիս օրը բացվեց: Վերևում ցցված ժայռի մի կտոր պսպղալով սկսեց այրվել և գյուղացու բարձր բռնած ճիպոտի կատարին սարսուն բոց կայծկլտաց:

Երբ բարձրացան վեր, նոր և հրաշալի մի աշխարհ ծնվեց:

Հերյանը վայր ցատկեց և կանգնեց ներքեռում տարածվող քաղաքի դիմաց: Պարտեզներով շրջապատված տափակ տանիքների այդ կուտակումները թաղված էին խոր լուսթյան մեջ. կարծես ուշադրությամբ ականջ էին դնում երկնքի շորս կողմերից իշնող լույսերին: Ավելի արթուն էին ծառերը: Ամենքն էլ լարված նայում էին դեպի այն կողմը, որտեղից գալիս էր աշունը:

Էսկ աշունը գալիս էր Արարատյան դաշտի կողմից, ուր այդ վայրկյանին քայլում էր գույների և լույսերի խառն մի հեղեղ: Երբեմն լույսերը դառնում էին ծով, որի վրա նավարկում էին թրթռացող կաղամախիների բարձր կատարները: Երբեմն էլ սփռվում էին ինչպես ճաճանչներով հյուսված մի սավան, որի տակ թաքնված էր անիրական մի երկիր:

Հերյանը նայում էր հիացած:

Ահա բռնկված այդ հորիզոնի առջև կանգնել էին լեռները: Դեպի աջ՝ Արագածի ճեղքված գագաթից նոան հյութի գույն լավաներ էին վայր թափվում, լվանում լեռան կողերը և ոլորուն գետակների միջով վագում գեղի դաշտ: Դեպի ձախ՝ երկնքի առաջ լուծ հսկայական աղաղակի նման ցցվում էր Արարատը:

Այդ աղաղակը ամբողջովին լույս էր:

Ավելի ետև, խորքից շեղակի իշնող այրվող ամպերի մի ամբոխ խուժել էր Գեղամա լեռների կատարների վրա և այնտեղ լճացել: Վարը՝

շղթայի կողերի երկայնքին, կապտավուն լույսեր էին թափառում և աճ-բողջ այդ տեսարանը վեր ցցելով տանում զետեղում երկնքի անորոշության մեջ:

Թոշունի մի սուր կկվոց օդը ճեղքեց և Հերյանին սթափեցրեց: Սայ-լը բավականին հեռացել էր: Հերյանը գլխարկը հանեց և երեսը զովին քսելով շտապեց նրա ետևից:

Նեղ ճանապարհը թեթևորեն ոլորվում էր, միսրճվում բարձրությունների կողերի մեջ, տեղ-տեղ մեջքը վեր հանում, թեքվում աջ, թեքվում ձախ, ապա երկարելով վազում առաջ, ժայռերի ստորոտի մոտ ճերմակ մի գիծ քաշում և անհետանում:

Թոշունների երգ էր լսվում: Հեռվում, վայրի տատրակները կվկվում էին, մի վայրկյան լոռում և սպասում պատասխանի: Կապույտ քամին թևերը բախում էր ժայռերին, ընկնում գետնի վրա և քիչ փոշի բարձրացնելով թպրտում:

Հերյանը վազեց սայլին հաւնելու համար:

Ամեն ինչ թվում էր նորի եվ ամեն ինչ տարբեր էր տեսած տեղերից: Ոչ թե ավելի գեղեցիկ, ոչ թե ավելի տարօրինակ, այլ՝ ուրիշ: Տարբեր էր նրանց լցնող հուզումը: Կարծես որսի ձայները գալիս էին իր սրտից: Ինքը և այս աշխարհը նույնացել էին, մի սիրտ, մի մարմին դարձել:

Եվ այդ զգացումը տևում էր շնայտ այն բանին, որ, քանի գնում էին, աշնքան ամեն ինչ ամայանում էր և վայրենանում:

Սառը և մերկ բարձրություններ, բրոնզե ժայռեր, քամիններից մաքր-ված և փոթորիկներից հրմշտկված: Քար, երկինք և մենակություն:

Երկար քայլելուց հետո, վերջապես, հանդիպեցին մի գյուղի և նա էլ մեծ մասամբ բնակված մալականներով: Դյուզի մեկ կողմում կանգնել էին ստեպներից եկած փայտաշեն տնակները, իսկ մյուս կողմում՝ ավազակների և ցրտերի պատճառով, գետնի մեջ կես փորված թմբանման՝ նախապատմական լեգենդականների գերեզմաններ հիշեցնող հայշինականների խրճիթները, որոնք կայուն էին և տխուր, ինչպես շրջապատող ժայռերը:

Սայլը անցավ առանց կանգ առնելու:

Ավելի հեռուն, ճանապարհի ձախ կողմի վրա գետինը գլորվում էր վար, քանդվում: Զանգուն անհամբեր և աղմկալից, քարերի վրայից ցատկուելով՝ վազում էր դեպի դաշտ: Նա աղբյուր էր առնում Անանի սրտից և այդ պատճառով էլ նրա կոկորդը լեցուն էր լճից փոխ առած հնչուն և դղրդալից ձայններով:

— Զանգուն, հին ժամանակների Հրազդանը, — մտածեց Հերյանը, —

վազում է, աղմագում, որպեսզի լուսթյունը չկւանի այս աշխարհը, որպեսզի կյանքը տեի... Ժամանակին, ահավոր մի հրաբխային զորոթյուն կրակ էր փսխել, այս երկիրը տակնուժրա արել, պեղել, քանդել, ամեն ինչ սրորել և ցնցել և մի նոր դաշնակություն ստեղծելով լռել։ Կազմվել էր նոր մի աշխարհագրություն։ Եվ թեպետ երկրի տակից քայլող կրակների ճարճատյունը մրափել էր, և քաշվել էին երկրաշարժային ուժերի սանձերը, անցած քառսի ավերակները դեռ ներկա էին։ Երևի այդ պատճառով էլ Հրազդանի անունը հուր էր հնչում և վիշտապ։ Երևի այդ պատճառով էլ նա վաղում էր զրեգուն թերը կողերին զարնելով, մետաղի և ճարճատուկ բոցերի ձայն հանելով։

Հայաստանը բազմահազար ոտքերի վրա ցցված մտահոգ նայում է բարձրությունների ճեղքվածքների միջից սահող երկնային հոսանքներին և սպասում։ Ամեն ինչ սպասում է։ Սպասում է երկնքի և երկրի միջև սառած հսկայական այս լուսթյունը։ Սպասում է վիթխարի Բարձրավանդակը, մեծղի լեռների թափառուն խմբերով, ճենակյաց կապույտ լճերով, ոտքերը ուժգին գետին զարնող, ազմկալից գետերով, վոթորիկներից տաշված սրածայր և խստադեմ ժայռերով, լեռների մեջ պառկած գալար դաշտերով։ Սպասում են մարդիկ, կենդանիները և բույսերը։

Ահեղ, խորհրդավոր մի զորություն այդ ամենը նեռել է երկրագնդի բարձրանիստ մի բեմի վրա, ներկայացնելու համար բարդ և ճակատագրական մի ողբերգություն։ Գործողությունները բաժանված են զարերի։ Հերոսները հաջորդում են ուրիշ հերոսների, թշնամիները հաջորդում են ուրիշ թշնամիների։

Հայաստանը մնում է։

Տանջվում, կովում, սպասում։

— Ահ, կարելի՞ բան է, կարելի՞ բան է,— մտածում էր Հերքանը— որ այդ ողբերգությունը թաքնված և լուսավոր մի խմաստ շունենա։ Պարզապես դեռ չի հնչել հայտնությունների ժամը։ Զեն արթնացած թաքնված աստվածները,

...Եղները գնում էին դանդաղ երերախով։ Առանց ճիղի, մտածկոտ Կարծես լայնատարած այդ խաղաղությունը խոհի էր վերածվում նրանց աշքերի մեջ։ Միայն սայրի անիվներն էին ճոռում և երբեմն էլ լսվում էին գյուղացու բացականշությունները։

— Դե, դե... Մոռ, Մոռո...։

Նոր զարիվերների մոտենալու ժամանակ Հերքանը սալիկ վայր ցատկեց և քայլեց գյուղացու հետ։ Գյուղացին մի քանի անգամ նրա կողմը նայեց և, լուսթյունից երևի այլևս հոգնած, սկսեց խոսել։

— Ճանապարհը քիչ երկար է, — տաց նա: — Դե, մենք սովոր ենք, իսկ դուք սովոր չեք, դժար է...

— Ի՞նչ դժվար... — պատասխանեց Հերյանը, — Ճանապարհը գեղեցիկ է և մեր բախտից եղանակն էլ լավ...

— Էդ մեկը, դե, իհարեւ...

Մի քանի տասնյակ քայլ լոեց:

— Աշխարհում ամեն ինչ դժար է, — տաց նա նորից: — Մարդ երբ մեծանում է, երբ մտածում է...

Հերյանը հասկացավ, որ Շմավոնը ուզում էր խռուել...

— Ի՞նչ, գյուղում զործերը այնքան էլ լավ չե՞ն...

— Լով չեն: Ի՞նչ եք ուզում, դեղք դատարկվեց: Զահելներին տարան նեմեցների դեմ կռվի: Գնացին: Ի՞նչ արին, ինչ շարին... Ողջ են թե մեռած, խաբար չկա... Վիշտ է, մուսաստանում նոր բաներ են պատահել... Ասում են շատ խառն է... Կարող է... Էղ հեշ, բանը նրանում է, որ կինարձառք մնացել է մեջտեղ և նեղվում է... Սպասում են... Օր ու գիշեր սպասում են... Ժամանմ մոմ են վառում և ասում են՝ սազալամաթ տուն կղառնան: Բայց չեն զալիս... Ո՞վ է իմանում, մի օր էլ տեսար... Ամեն ինչ կարող է պատահել...

Մի քանի տասնյակ քայլ լոեց:

— Ասում եմ դժվար է, — շարունակեց նա: — Մարդիկ գնացել են նեմեցների դեմ կռվի, իսկ օղլուշաղը մնացել է անճարակ... Հարեանները նրանց հողերը մշակում են, նրանց համար աշխատում, ինչ արած... սոված շմառն... Համա, արի տես, հիմա էլ հայն է կանչում... Զորք են համարում, ասում են անիրավ թուրքը նորից կռիվ է ուզում... Հրոսո, հա-ա, հըռոռու...

Նա խռում էր առանց մեծ հուզումի, դրեթե շեղոք ձայնով:

Բարեկազմ, քայլը թեթև, աշքերը պարզ, եղչերուի շարժումներով երիտասարդ էր Շմավոնը:

— Իսկ դու զինվոր չե՞ս գնալու, — հարցրեց Հերյանը:

— Ասում են տանելու են... Էհ, կտանեն, թող տանեն... Ասացի լզնացած վանքի տոնին ներկա լինեմ...

— Վանքը որտե՞զ է...

— Ո՞նց թե... կարծում էի վանք ես գնում:

— Գնում եմ Սևան... զործերի համար...

— Կղզու վանքը թումաշա է... շատ մարդ է զալիս... սրբերի պատճառով...

Դիմացի բարձրությունների լանջերի վրա սկսեցին կանաչ տարածություններ երևալ: Սաղարթախիտ անտառներ էին և լայն արոտատեղիներ: Վերի ճանապարհից բեռնավորված էշերի խմբեր էին իջնում և նրանց ետևից քայլող գյուղացիներ: Բարեկեցին, հեռացան:

— Քաղաք ձուկ են տանում,— բացատրեց Երիտասարդը: — Իշխան ձուկ... Շատ համեղ է... ասում են, մինչև թագավորի սեղանն է գնում... Հերյանը ծիծաղեց:

— Այդպես են ասում... որ ձուկը համեղ է, ըզորդ է...

— Գիտեմ, շատ լավ ձուկ է...

Հետո, ճանապարհը աջ ու ձախ նետվեց, ժայռերի շուրջը հանգույց կապեց և սկսեց մագլցել դժվար մի բարձրություն: Եզները ահագին ուժ էին վատնում սայլը քաշելու համար:

— Ենիրավ այս ճանապարհը... տավարը շարշարվում է... էս է շուտով տեղ կհասնենք...

Քիչ անցած, բազմաթիվ ձիերի սմբակների ձայն լսվեց: Հերյանը հետաքրքրված ետ նայեց: Նախ՝ զառիվերի կողմից՝ մի խումբ զլուխներ երեսցին, ապա ձիավորներ: Գեղեցիկ ձիերի վրա նստած, փափախավոր, յափունցին ուսերին նստած, ոտքից մինչև զլուխ զինված այդ մարդիկ անցան շտապ, հազիվ բարեկելով:

Ժանդուած երկաթի դույնով բնակավայրում, առույգ Երիտասարդների հեծյալ այս խումբը՝ Հերյանի աշքերի տուած, հին մագաղաթների վրա նկարված առասպելական մի տեսարան պարզվեց: Նրանք նմանվում էին արկածի դուրս եկած հինավորց այն ասպետներին, որոնց կյանքի և մահի հետ մեկտեղ խաղերը ներշնչում էին աշուղներին և բարդ երգերի վերածվում:

Հերյանը նայեց զարմանքով:

— Զահելներն են...— ասաց գյուղացին ծիծաղելով: — Երգում են տվել կովել և մեռնել ազգի համար: Բայց գնում են վանքի մատաղները ուտելու:

Ահա լեռների կողերին, անտառներով շրջապատված գյուղեր: Մեկը մյուսի վրա կուտակված շենքերը վայրի թոշունների բույների էին նմանվում:

Ժայռերի գլխին արագիլներ և արծիվներ են սալառնում:

Երբ բարձրացան զառիվերը, երկինքը հանկարծ վայր իշավ և կապույտ մի քամի կպավ Հերյանի աշքերին:

Հերյանը մնաց անշարժ: Լիճը:

— Ահա ձով...

Հուզվեց: Անտեսանելի հոսանքներից և հայված մետաղի նման հո-

սող լույսերից կազմված այդ վերամբարձ աշխարհը կամաց-կամաց խուժեց նրա ներսը և նվաճեց նրան:

Այնպես թվաց, որ կորցրել էր իր մարմնի ծանրությունը և կայունությունը: Իրեն զգաց թափանցիկ: Օդը և լույսը անցնում էին իր միջից, ինչպես անցնում էր ամպերի միջից:

Այդպես երեխ շատ երկար պիտի մնար, եթե հանկարծ չնկատեր իրեն նայող զարմացած գյուղացուն: Երբ նրան նկատեց՝ շփոթվեց և սկսեց շտապ-շտապ պրաքտել գրապանները:

— Դե, ասա ի՞նչ պետք է տամ...

— Ոչինչ, — բողոքեց գյուղացին: — Սրբառեղի գնացողից փող չեն վերցնում... Սաղ ընիք...

Քարերի վրայից ցատկուելով և ճոռալով սայլը մեկնեց:

Հերյանը, այլևս մենակ, կամաց քայլեց և նայեց:

Ափի ձախ կողմում ցցված էին մրրիկներից և զրերից կերպած, անմատչելի ժայռեր: Հեռվից նրանք նմանվում էին մեկնող հսկայական փղերի մի խմբի:

Ազ ափի կողմը ամայի անապատ էր: Տեղ-տեղ ալեկոծված, փոթորիկներից կրծոտված տարածություն: Ոչ մի տուն, ոչ մի բուսականություն: Զաֆրանով ծածկված մոխրի գույն մի զատարկություն, որ երկար թափառելոց հետո գլուխը կպցրել էր հորիզոնին և սարսուալով կանգառել:

Երկու այդ ափերի մեջ՝ լիճը:

Պսպղուն, լազուր մի հայելիացում:

Քիչ հեռուն, զրերի միջից կանաչ բլուրի նման վեր ցցվող մի կղզի: Եկեղեցի՝ մոխրագույն և երաժշտական:

Սկանը:

Դարերի ստվերներով և լույսերով կառուցված Սկանը: Հանգիստ, խաղաղ, ճառագայթուն:

Հերյանը իր ճակատը տվեց լույսերին և երկար ժամանակ մնաց կանգնած: Այն, ինչ տեսնում էր, բոլորովին նոր էր իրեն համար: Նոր, պարզ և գեղեցիկ: Սակայն նա զգում էր, որ խաղաղությունով լցված այս աշխարհը թաքցնում էր բարդ եղելություններով հղի մի անցյալ: Այս ժայռերի լոռությունը, այս զրերի ծփուն հանգստությունը, այս երկնքի անշարժ խորությունը միայն երկութական էին: Այնտեղ, ներսը ուժապառ ծալված ալիքների մեջ, քարերի կուտակումների տակ, հողերի շերտերում, ամեն տեղ ծածկված էին անիմանալի զորություններու:

Նրանց ներկայությունը նա զգում էր իր ամբողջ էռթյամբ:

Զորություններ:

«Ըմբռնել նրանց,— մտածեց նա,— նշանակում է շափվել նրանց հետ: Մարդկային ուժը կարո՞ղ էր գրան հասնել...»:

Քայլեց դեպի գյուղը: Ելենովկա: Անցավ ափը եզերող ճանապարհի վրայից այն հույսով, որ գյուղացիներից կարող է տեղեկություններ ստանալ այն երիտասարդ ծովային սպայի մասին, որին տեսնելու համար նկել էր Սևան:

Հանդիպեց մի ուսու մուժիկի: Բարձրահասակ, երկայն մորուքով այդ ուսուը անցնում էր մորուք շոյելով և աշքերը հեռուներին տված:

Պրոլտող աշքերով նայեց Հերյանին, նրա նավապետի գլխարկին և բարեկեց նրան:

— Բարի երեկո,— ասաց նա հայերեն:

— Բարի երեկո,— պատասխանեց Հերյանը:

Ինչ տարօրինակ էր հնչում այդ հայերենը ուսու մուժիկի երկար կաֆտան և բարձր կոշիկներ հագած այդ մարդու բերանում:

Ռուսը կանգ առավ և, խուզարկու աշքերը ման ածելով Հերյանի երեսի վրա, սպասեց:

— Ասացեք, խնդրեմ, գործերը ո՞նց են...— հարցրեց Հերյանը, խռովությունը սկսելու նպատակով:

— Ի՞նչ գործեր,— գտնգատվեց մուժիկը նեղացած ձայնով,— գործ շկա:

Զեռքերը խոթեց կաֆտանի գրպանները և նայեց երկնքին:

— Իսկ Ռուսաստանից լուր ստանո՞ւմ եք...

— Ի՞նչ իմանամ... Մեկը էսպես է տում, մի ուրիշը էնապես... Չի հասկացվում... Մերոնցից մի քանիսը գնացին, էնտեղ հողեր են բաժնում... մալականների գիմ հալածանք լկա, բայց նամակ շենք ստանում...

— Եթե հաստատ իմանայիր, որ իսկապես հող են բաժնում, երսի դու էլ կվերադառնայիր...

— Ո՞վ է իմանում...

Ասաց և ոտքի ժայռով դարկեց մի քարի, որը գլորվեց հեռուն:

— Իսկ դուք, ի՞նչ է, գործո՞վ եք եկել, — հարցրեց նա:

— Այնպես եկել եմ... ծովային մարդ եմ...

— Տեսնում եմ գլխարկից...

Իր լայն ձեռքով մորուքը վերից վար շոյեց և ծիծաղեց:

— Էստեղ, — ասաց նա, — ձերոնցից մեկը... Փայտի կտորներ է հավաքել, առում է նավ է շինում... Առավոտից մինչև երեկո աշխատում

է, շարշարվում, բոլորովին իզուր... Ինչպես կարելի է նավ շինել, եթե
ոչինչ չկա... Չեմ ասում... շատ լավ տղա է, Ռուսաստանում ծովային
սպա է եղել և եղել է պատերազմում... Հիմա, ինչպես նա կարող է նավ
շինել, չեմ հասկանում...

— Ես էլ ճիշտ նրան եմ փնտրում...

— Եթե նրանք եք փնտրում, շատ հիշտ է... Այդ կողմից իշեք ափը,
էնուեղ կդանեք նրան էլ, լոդկան էլ...

Հերյանը ցույց տրված ճանապարհով իջավ ափ և այնտեղ՝ մի մեծ
նավակի կմախքի շուրջը, հանդիպեց մի քանի բանվորների: Նրանք մի
կտոր տախտակ բռնած, ինչ-որ հաշիվներ էին անում և վիճում:

Հերյանը նախ նայեց ցցված կմախքին: Կասկած չկար, հիմքը լավ
էր դասավորված: Տաշված փայտի, զրի և փայծղանի հոտը նրան մեծ
հաճույք պատճառեց:

— Բարե ձեզ, տղերք զան,— ողջունեց նա ուրախ ձայնով, կարծես
հին բարեկամների էր հանդիպում:

Բանվորները ղարմացած նայեցին նրա դիսարկին և պատախանե-
ցին բարեին:

— Բարով, հազար բարով...

Հերյանը նավի ցոռւկի առաջ կանգնեց և մեկ աշքը փակելով դի-
մեց.

— Փորի տակից անցնող փայտերը,— ասաց նա,— պիտի ավելի
հաստ լինեին, ինչպես ցոռւկի և հետնամասի գերանները:

— Ինքն էլ մտածել է,— ասաց եղջյուրների պես սրված հաստ քե-
զերով մեկը,— համա շնարվեց... Մեջից երկաթ պիտի անցկացնենք...

— Իսկ ինքը ո՞ւր է!

— Հիմա կզա... զնացել է գործիքներ բերելու...

— Լավ գործ է, իմ արե,— նորից բացականշեց Հերյանը,— թեպետ
պիտի խոստովանել, որ մի քիչ փոքր է պատերազմական նավի հա-
մար...

— Ի՞նչ եք ուզում որ լինի. եղածը դա է... Այսուեղ ձկնորսի նավակ
սարքողներ կային... Աւատա Մարտիրոսը կար և բայազետցի ենորովը...
կովի զնացին, էլ շղարձան... Իսկ մենք, մեր կյանքում նավ շենք շինել
և շինելու համար էլ պետք եղած ապրանքը չկա... Մեջի փայտերը, օրի-
նակ, տանձենի է, որ պինդ լինի, իսկ տանձենին քիչ է ճարվում, նրա
համար, որ ծառը չեն կտրում պառաղի պատճառով...

— Հասկանամ եմ:

— Մենք դյուրգար մարդ ենք,— բացատրեց մի ուրիշը,— եթե սե-
ղան, աբոս, դուռ-մուռ լինի կարանք սարքել, ամա նավ շինելը դժվար

է... Անում ենք ինչ ինքը հրամայում է և վասսալամ... ին է գալիս է... ինքը ձեզ ամեն բան կբացատրի...

Հերյանը հետաքրքրված նայեց ափի կողմը: Սովային սպայի մինչեւ ոտքերը ընկնող սև վերարկու հագած, ձեռքում երկաթե եռանկյունի, նիշար, բարձրահասակ մի երիտասարդ էր եկողը:

Նա Հերյանին նկատեց և քայլերը արագացրեց: Երբ մոտեցավ, Հերյանը ներկայացավ, ձեռքը պինդ սեղմեց և ուշադրությամբ դիտեց նրան:

Տպավորիչ էին նրա հստակ, կանաչի տվող, միամիտ և մեծ աչքերը: Երեխանիրի և վանքից դուրս շեկած ծեր վանականներին հատուկ մի նայվածք ուներ, ներս ուղղված, կենտրոնացած և հավատավոր: Բաց շագանակույն՝ թրջված հարդի երանգով մազեր, ներս ընկած այտերով քիչ սփրթնած երկար դեմք, բարակ քիթ և գունատ շրթունքներ: Վերարկուի զարդերը թառամած էին, թևերի և գրանաների ծալրերը մաշված, սև գույնն էլ, հնության պատճառով, սկսել էր կանաչին տալ:

Առաջին հայացքով, նա ավելի նմանվում էր գավառացի աղքատ գիմնազիստի, բան սպայի:

Ոտքերը միացրած, իրանը շիտակ, աշքերը Հերյանի աշքերին հառած, նա կանգնած սպասում էր:

— Ես նույնպես ծովի մարդ եմ,— ասաց Հերյանը: — Հեռավոր ճամփորդությունների նավապետ... Պատիվ ունեմ ներկայանալու...

— Բախտավոր եմ, սլարոն նավապետ... Սպա նորին Կայսրության տորմիդի...

Ու մեկ մեկի զինվորական բարե տվին:

Այժմ Հերյանի հարցերին նա պատասխանում էր առանց վարանելու, պարզ և կարճ նախադասություններով: Թեթևորեն գեղեցիկ ձայն ուներ, որ երբեմն իջնում էր կուրծքը և բամբ հնչյունների վրա կանգ առնում, ինչ որ նրա ասածներին տալիս էր հուզիչ բնույթ, մանավանդ որ հայերենը խոսում էր դժվարությամբ, օտար շեշտով և ոռուերեն բառեր խառնելով:

Ասաց եկել է Բեսարաբիայից իր հոր հետ, որ դատական պաշտոնյա էր այնտեղ և որ այժմ գտնվում է երեանում: Բեսարաբիայի հայությունը նրա հորը դրկել էր Հայաստան՝ այդ գաղութը երկիր տեղափոխելու հարցի շուրջը կառավարության հետ բանակցելու համար: Ահա բանի ամիս է այստեղ էին, բայց բանակցությունները երկարում էին, առանց որևէ դրական արդյունք տալու ինքը, անզործ շմնալու համար, որոշել էր իր կարողությունները ի սպաս դնել հայրենիքին: Արոշել էր շինել այս նավը: Անշուշտ, բնականոն ժամանակներում այդ ձեռնարկը կրիներ ավելորդ, բայց այժմ, երբ բանակը գրկված է ամենա-

տարրական միջոցներից, այդպիսի անկատար նավն էլ կարող էր որոշ ժառայություն մատուցել:

— Ահա, նայեցեք այս կողմը,— շարունակեց նա, ձեռքը երկարելով զեպի լճի աջ կողմի ժայռերին,— այնտեղից թշնամիները կարող են մեզ կրակի տակ առնել: Լճի եզերքները ամրացված չեն... թնդանոթով զինված մի նավակ, որ կարողանա փոքրիկ մեքենայի միջոցով արագ շարժվել, նրանց բավականին մեծ վնաս կարող է պատճառել... Դա, անշուշտ, մի մեծ բան չի, կապիտան, սակայն արհամարհելի էլ չի...

— Շատ ճիշտ է... Հասկանում եմ...

— Դժբախտաբար, անհրաժեշտ միջոցները պակասում են... Պետք է աշխատել Ռոբինզոնյան սիստեմով, ամեն ինչ հնարել, բավականական փոքրով...

— Տեսնում եմ...

Վեր վայր քայլեցին, խոսեցին:

— Վաղը տոն է,— ասաց ծովային երիտասարդ սպան,— բանվորները չեն աշխատում: Օգտվելով այդ հանգամանքից պիտի գնամ երևան՝ հորս մոտ: Ցավում եմ, որ ստիպված եմ ձեզ թողնել... Հայրս մենակ է:

— Լավ է, կարողանո՞ւմ եք կառք ճարել:

Երիտասարդը տիսուր ժպտաց:

— Ի՞նչ կառք, ի՞նչ բան... Գնում եմ ոտով: Եթե հիմա մեկնեմ, առավոտյան միայն կհասնեմ քաղաք...

Հերյանը զարմացավ և բնազդաբար նայվածքը ուղղեց նրա կոշիկներին: Մաշած, կարկատած, խեղճ կոշիկներ էին: Տաքատի ծայրերն էլ ծակ:

Նրա ձեռքը առավ իր ափերի մեջ և երկար սեղմեց: Ուզեց նրան հայտնել իր խոր համակրանքը, բայց լեզուն կապվեց հուղումից: Կարմը-ըեց: Նորից ձեռքը սեղմեց:

— Դեռ կխոսենք...

Երիտասարդը կրունկները մեկը մեկին զարկեց և զինվորական բարետվեց:

— Հա՛, մոռացա, — վազեց նրա հետեւից Հերյանը, — ուզում էի հարցնել, ո՞ւր կարելի է գիշերել...

— Համեցնք ինձ մոտ, — հրավիրեց սպան: — Ես ոստիկանի տանն եմ ապրում... մի շատ համեստ սենյակ է... Այս գիշեր տանը չեմ, եթե ուզում եք օգտվել... ուրախությամբ...

— Շատ շնորհակալ եմ...

Եվ միասին գնացին սենյակը տեսնելու:

Հենց որ դուրս եկավ վանքը տանող առագաստանավից, որոշեց բարձրանալ բլրան կատարը: Այնտեղից ավելի լավ կարող էր դիտել լիճը:

Կես ճանապարհին նա հանդիպեց քամու, որը խուժեց նրա վրա, որորեց մազերը և կրծքի վրա թափալ դալով նրան հրեց ետ: Հերյանը այդ սիրեց: Ճակատը զիմ տվեց քամուն և ուրախացած՝ քայլերը արագացրեց:

Չնայած առաջացած աշնան, խոտը ամեն տեղ թարմ կանաչ էր: Վայրի ծաղիկները, տեղ-տեղ, բոցերի նման այրվող կարպետներ էին փռել: Արքեցուցիչ մի բուրռմ էր բարձրանում:

Վարի վանքի զանգակները հանդիսավոր հնչում էին: Դողանջները ընկնում էին ժայռերի մեջ և կրկնվելով զրնում:

Երբ հասավ վեր, բարձրացավ ժայռի վրա և նայեց լճին: Ծարավ աշքերը լայն բացվեցին, և սիրու սկսեց ուժով թնդալ:

Սեսնը:

Լազվարթ այդ տարածությունը, որ քամին տեղ-տեղ ավլում էր, թվում էր անվերջանալի: Երկու կողմի տփերը գնալով լայնանում էին և կորշում: Շատ հեռու ամպերին խառնված բարձրամերձ լեռների ստվերներ էին երևում և հորիզոնի ետև խոժոռ և եղերավոր մի աշխարհ ուրվագծում: Էճի մեծղի այդ տարածությունը կոլշում էր Հերյանի թոքերին և նրա շնչառությունը խորացնում:

Ծով էր:

Ժայռի կտորը, որի վրա նա նստել էր, մեկ կողմից սահում էր գեղագինը և մյուս կողմից այն աստիճան թեքվում բլուրի լանջերին, որ նա մի բոլե կարծեց թե գտնվում է ուղղությունը որոշելու համար կես ճանապարհին կանգ տուած նավի հրամանատարական կամրջակի վրա: Սիրու սեղմվեց և աշքերը ծովային թոշունի աշքերի նման կլորացան:

Խուզարկեց բոլոր ուղղությունները, շափեց հեռավորությունները և ռնգները լայն բաց արած օղը ուժով շնչեց ներս: Պակասում էր աղը: Զեռքը դրեց ճակատին և նորից նայեց: Ոչ մի կյանքի նշան, ոչ մի շարժում, ոչ մի նավ: Շատ հեռուն, աչ ափի ուղղությամբ ահա երևում էր տափակ խրճիթների մի խումբ: Պես ավելի հեռու, մի բարձրության լանջերի վրա նա գուշակեց բնակության մի ուրիշ վայր: Հետո՝ ոչինչ:

Ճուր, ամպեր, ամայություն:

— Հայերը, — մտածեց նա, — վայրի թռչունների նման կառչում են ժայռերին: Երեխ այնտեղ, նոր Բայազետի կողմերում, լեռների կողերին

կպած խորիսորատների ծայրերին կամ սարերի մեջ սեղմված թառել են բազմաթիվ ուրիշ գյուղերու Մտածել, որ կան բնակության տեղեր, որոնք, ձյուների մեջ թաղված և փոթորիկներով ծեծված, ամիսներով մնում են արտաքին աշխարհից կտրված:

Մնում են երկնքի և երկրի մեջ գերեզմանացած:

Հուռ, մենակ:

Չկան գյուղեր, որովհետեւ չկան հաղորդակցության միջոցներու Այս-
տեղ պետք են նավեր:

Մտածեց և տակնուվրա եղավ: Այս՝, այս՝, այսուղի պետք են նավեր:
Ուրախությունից բազուկները շարժեց այնքան, որ քիչ մնաց հավասա-
րակշռությունը կորցներ և ընկներ ջուրը: Հիմա գիտեր, հիմա իմանում
էր ինչ անել:

Այսուղի պետք են նավեր:

Իր հուզումը ծածկելու համար ուղեց երգել: Զայն շհնչեց: Վայր
իջավ և սկսեց ուրախացած երեխայի նժան ցատկութել:

Վարը, վանքի զիխավոր եկեղեցում մեծ պատարագ էր:

Վանքը լցված էր բազմությամբ: Քաղաքից և մուտակա գյուղերից
հետեւ ընտանիքները նախօրոք բռնել էին ամեն մի անկյուն: Գետնի վրա
կարպետներ էին փռել և բացված սփոռոցների վրա շարել ուտելիքներ,
ինքնառներ, գինու և օղու բազմաթիվ շշեր: Սպասում էին, որ պատա-
րագը վերջանա:

Բազմության մեծ մասը խճողված էր եկեղեցու ներսը և մուտքի
դռան առաջ: Նոր եկողները, որպեսզի կարողանան իրենց մոմը տանել
և սուրբ սեղանի առաջ վառել, ստիսլված էին հրել, հրմշակել, ուրիշնե-
րի ոտքերի վրա քայլել և հազար ու մի դժվարություններ հաղթահարել:

Ներսից թարմ և սուր դիսկանսների խմբերգության ձայներ էին
լսվում: Զանգակները անդադար զողանքում էին: Հարյուրավոր մոմեր
բացկլում էին խունկի ամպերի մեջ, որոնց ուժեղ բուրումը խառնվում
էր կանեփի և ոչխարների ծանր հոտին: Այդ վերջինները այս ու այն
կողմ վազելով մայում էին: Հինայի արատը իրենց ճակտի վրա և
տարօրինակ կերպով փայլվլող աշքերով նրանք խառնվում էին ամբո-
խին:

Դիմացի ափում, խառն և անհամբեր մի բազմություն աղմկելով
սպասում էր վանքի միակ առագաստանավին:

Ամեն կողմից եկողների նոր խմբեր էին երեսմ: Ուրախ, զվարթ,
խաղալով, երգելով: Հերյանը նկատեց, որ այդ զվարթությունը մի տե-
սակ հանդիսավոր բնույթ էր կրում: Մարդկացին այդ տարրական զգա-

ցումը ավելի խոր էր, ավելի լուսավոր: Այդ լուսավորությունը կարելի էր նշմարել բոլոր զեմքերի վրա: Պարզ, հավատավոր աշքեր ունեին այդ մարդիկ, և՝ պայծառ ժպիտ:

Երկար նայելուց հետո Հերյանը որոշեց եկեղեցի մտնել:

Հեշտ բան չէր: Դժվարությամբ հասավ մինչև դուռը, գանձանակի մեջ փող գցեց, մի քանի մոմեր գնեց և մի քիչ արմկահարելով, մի քիչ ուրիշների բարյացակամությունից օգտվելով, նա, մոմերը գլուխների վրա բարձր բռնած, առաջացավ մինչև սեղանի մոտերը: Այնտեղ նա մի քանի վայրկյան մնաց երեխաների խմբի մեջ սեղմած: Ազատվեց և կանգնեց երգեցիկ խմբի ետևը:

Քանի տարիներ էր պատարագի ներկա չէր գտնվել: Խոր հուզումը սեղմեց նրա կողորոշը: Այդ հուզումի առաջքը առնելու համար նա իր գլուխը թափահարեց և բռնի հաղաց: Հանկարծակի կերպով խուժող այդ զգացումը զարմանք պատճառեց իրեն: Չգիտեր, որ իր ներսում մրափող հիշատակի նման հուզական ալգայիսի աշխարհ էր թաքնված:

Մոմերը մոմակալների վրա տնկեց, վառեց: Այդ վայրկյանին ծնկի շոքեց խռմբը և մեղմ ու խորհրդավոր հնչեց «Սուրբ-սուրբը»: Հուզիշ և հանդիսավոր այդ տեսարանը Հերյանի սիրոց սեղմեց և լույսի նման տարածվեց նրա ամբողջ էռթյան մեջ: — «Տեր ասոված, — փսփսացին նրա շրթունքները, — տեր ասոված, ինձ ուժ տուր իրագործելու համար այսօրվա հղացած գաղափարս... Ոչ անձնական շահի համար, ոչ փառասիրության համար, այլ այս ժողովրդի համար, որ ահա քո առաջ շոքած, սպասում է քո լույսին... Դու, որ ապրում ես այս կղզում, դու, որ ստեղծել ես այս լինը, տուր ինձ ուժ և եռանդ և հարատեսություն, քերելու համար երազած նավը... նավը հավատքի և լույսի...»:

Մի ժամ հետո վանքի բակը սպանդանոցի էր նմանվում:

Շառերից, պատշգամբի կամարներից, սյուների վրայի գամերից կախված էին ոչխարների արյունած մարմինները: Մաշկում էին, պարպում էին նրանց ներսը, կտրում: Պատրաստում էին մատաղի բաժանումը:

Ամեն տեղ կրակ էին վառել ավանդական խորովածի համար:

Մի բանի վանականներ՝ հանդիսավոր և մորուքավոր, ժողովրդի մեջ շրջում էին, բարեում մատաղ անող հյուրերին, աշխատում ուրախ և հյուրասեր ձեանալ: Երբեմն, շատ խնդրանքներից հետո, համաձայնում էին մի բան խմել: Բաժակը երկու մատների մեջ սեղմած՝ աշքերը վեր բարձրացնում, մաղթանքներ անում, ողին կլում և բեղերը ծծելով հեռանում:

Աւրիշներ հավաքում էին մատաղի մորթերը, գլուխները, ոտքերը, որոնք իրավունքով պատկանում էին վանքին:

Բակը լցվել էր աղմուկով, կրակով, ծխով:

Եփվող մսի կտորները ճզզում էին, յուղերը կաթկթում ածուխի վրա և բռնկվում: Խորովածի ախորժելի հոտը բռնել էր ամբողջ կղզին:

Անցնող գնացողին հյուրասեր հրավերներ էին ուղղում:

— Չէ, խնդրում եմ, մի մերժեք... Սրբին պատվելու համար հալա այս բաժակ գինին... պատվական մատաղի կտորը վերցրեք...

— Շնորհակալ եմ, ձեր ուխտը ընդունելի լինի...

— Ախաղեր ջան, նստեք, է, նստեք... Այս օրը չէ շեն տսում... ամենքըս հայ քրիստոնյա ենք, այնպես չէ...

Հերյանը բոլոր այդ հրավերները մերժել էր և նույնիսկ ուզում էր կղզին թողնել հեռանալ, երբ լսեց իր անունը և զարմացած ետ նայեց:

— Պարո՞ն Հերյան, պարո՞ն Հերյան... Ո՞վ կարող էր մտածել, որ դուք էլ էստեղ եք... ինչ անսպասելի հանդիպում... Լսեք, հայրիկը անպայման ուզում է ձեզ տեսնել...

Հերյանը կանգնեց անակնկալի եկած և մի քիչ էլ ուրախացած:

Տահտիրոջ մեծ աղջիկն էր: Սևնյակը վարձելուց ի վեր Հերյանը նրան տեսել էր երկու կամ երեք անգամ, այն էլ շատ անցողակի կերպով: Օրիորդը երբեք տանը չէր, և եթե տանն էր՝ փակվում էր սենյակում և դասերը պարապում: Գիմնազիոնի վերջին դասարանումն էր, ասել էր նրա մայրը, և այս տարի շատ էր աշխատելու ավարտական քննությունները հանձնելու համար:

Հերյանը հետաքրքրությամբ նայեց նրան և երեսը լուսավորվեց լայն ժպիտով:

Ինչ որ թարմ, միաժիտ, անմիջական քան կար նրա մեջ, գյուրալի և նույնիսկ հմայիչ: Արդյոք նրա սև, ընդարձակ, թավիշե աշքերն էին այդ տպավորության պատճառը, թե նրա քաղցր ու սարսուն ձայնը: Գոլրոցական շագանակագույն համադրեսոր, քիչ վրան նեղ, նրան ավելի էր երիտասարդացնում, և թեպետ կարելի չէր բառի բուն նշանակությամբ ասել, որ գեղեցիկ զգեստ էր, սակայն նրան տալիս էր առանձին հմայք, անմեղության շեշտ, որ կանայք այնքան լավ գիտեն օգտագործել:

Տաք, մտերիմ, հուղական մի էակ էր:

Հերյանի աշքերը փայլփլեցին: Օրիորդը զգաց նրա նայվածքի ծանրությունը և շփոթվեց: Երկու ձեռքերը տարավ մաղերին, ուժեղ շարժումով ետ քաշվեց և շիտակ նայեց Հերյանի աշքերի մեջ:

Մեկ մեկի հասկացան: Ժպտացին:

— Դե, եկեք, — առայ օրիորդը այլևս գրեթե հրամայական ձայնով, — դե, շուտ եկեք...

Հերյանը հպատակվեց:

— Մենք չպիտենք, որ այսօր վանք էինք գալու, — շարունակեց նա առաջ ընկնելով, — հայրիկը չէր ուզում... Այս տարին սրբատեղի գնալու տարի չէ, — առուժ էր նա... — Վերջին բոպեին բարեկամներ եկան և հայրիկին համոզեցին... Իսկ ձեզ այստեղ տեսնել խսիր չէինք սպասում...

— Ես, ճիշտն առած, տեղյակ չէի, որ այստեղ աշղափիսի տոնակատարություն կա... Եկել էի գործով, լճի վերաբերյալ հարցեր ուսումնասիրելու համար և հանկարծ...

Նրան ընդունեցին ուրախ և սիրալիր բացականչություններով: Տեղ տվին, սկնակը և բաժակը անմիջապես լցրին:

— Պաժալատա, էս կտորը իբրև օղու զակուսկա... տաք-տաք կերեք... Աղջի, հաց շտա՞ս, կանաչեղին շտա՞ս... Դա, մեր պատրաստած սպին է, կապիտա՞ն, խմե՞ք, դա ոքիշ բան է...

— Զեր կենացը...

— Են կենաք... Մի հատ էլ, մի հատ էլ... Ասում եմ ձեզ, դա մեր քաշած օղին է...

Հերյանը ստիպվեց մի քանի բաժակ մեկը մյուսի հետևից պարպել Մոտը նոտած մարդը, որին քիչ առաջ ներկայացրել էին, հաստ, մազուր և կիճռուր գեմքը երկարեց, թարթիշները բացխիվեց և սկսեց խոսել:

— Գուք ուսումնական մարդ եք, — դիմեց նա Հերյանին, — ես ձեզ բան ասեմ լսեք... Էնպես է, նաուշնի տեսակետից... Էս ամառ իմ աղջիկը, որին տեսնում եք... Աղջի, Սրբուհի, — դիմեց աղջկան, — կապիտանին բարե ասա՛...

Մեծ հոնքերով և լայն շրթներով աղջիկը վախեցած նայեց հորը և մինչեւ ականջները կարմրեց:

— Ինչողե՞ս չէ, ծանոթացանք, — միջոմտեց Հերյանը:

— Հա, ուրիմն, ինչ էի առում... Աղջիկս էս ամառը մեկ էլ հիվանդացավ... Հիվանդացավ սիստի ասել շատ լուրջ... բոլոր հույսերը կտրել էինք... Մայրը անզադար լաց էր լինում, բժիշկները... դիտեք էլի ոնց են լինում... Գնում գալիս էին կոնսուլտացիա անում, փողերը վերցնում են թե՛ վաղը նորից կղանք, կտհսնենք: Իսկ փոփոխություն չկարու ի՞նչ փոփոխություն... քանի գնում վատանում էր: Մասածեցի, մտածեցի և, մտքով աղօթելուց հետո, մի ուխտ արի: Սրբին ասացի, երեխիս կյանքը դնում եմ քո ձեռքերի մեջ, արա ինչ ուզում ես, ես էլ կանեմ ինչ պարուակոն եմ անելու...

Մի կարմիր բողի վերցրեց, շխկուացնելով կծեց և ժամելով շարունակեց.

— Հիմա դուք, որպես ուսումնական մարդ, պիտի տաեք... օտ ինչ տգետ մարդ է, որ ծոտի-մոտի բաների է հավատում... Ախսիր, ինչ ուզում եք մտածեք, փաստ է, որ էն օրվանից իմ աղջիկը սկսեց լավանալ... ուզդակի հրաշք... էս օրվա լուսի նման ճշմարտություն... մի, մի, մի... Դե ասացի՝ հասկացաք...

Հերյանը լսում էր և դիտում շուրջը. Ամենուրեք կերուխում էր: Բաժակները բարձրացրած կենացներ էին իմաւմ, ճառեր էին արտասանում: Տեղ-տեղ երգում էին: Ամենից շատ շարժվողները կանայք էին, սովորկում էին, բաժակները լցնում, ոտելիքների պնակները շրջում, ծիծաղում, տրամադրությունները վառ պահում: Ըստ ավանդության, ինչ-քան տոնը զվարթ անցներ, սրբերն այնքան կուրախանային:

Հերյանի խմբում տանտիրոջ աղջիկն էր սպասարկում: Անոնը Զվարթ էր և ձեռքերը դեղեցիկ էին՝ գալկահար, սրածայր, ողորկ ժատներով: Հերյանը նայում էր նրա ամեն մի շարժումին: Նստելու ժամանակ սրունքները երկար էին և ներզաշնակ. նեղ՝ ոտքերի մոտ և փափկորեն լեցուն և հեշտական՝ ծնկների տակ: Արթնացող կանացիությունը արգեն եռում էր նրա մեջ կարասի նոր գինու նման և այդ պատճառով էլ նրա շարժումները հանկարծակի էին և քիչ անկյունավոր:

Սիծաղելիս կրծքերը զող էին գալիս և ձայնը մետաղի նման հնչում էր:

— Ահ, պարոն Հերյան, դուք իսկի բան չկերաք,— բացականշում էր նա,— իսկի բան շխմեցիք... Զեղ նման տղամարդը պետք է ուրիշներին օրինակ լինի... Դուք, ծովի մարդ...

Այդ վայրկյաններին բառերը կլելում էին նրա կոկորդի մեջ, աչքերը վառվում և այտերը կարմրում:

— Դուք միայն պահանջում եք,— պատասխանեց Հերյանը կես լուրջ, կես կատակելով,— ոչինչ չեք տալիս... Տեսնք, ուրիշ սեղանների մոտ կանայք երգում են, իսկ գուք, որ անկասկած լավ ձայն ունեք, ոչինչ չեք երգում...

Հերյանը խռովում էր՝ նրա աշքերը իր աշքերի մեջ տռնելով: Զվարթը այդ նայվածքը զգում էր և անհանգստանում: Շարժումները շփոթվում էին և ձեռքերը այս ու այն կողմ ընկնում:

— Ե՞ս, երգե՞մ... Ահ, պարոն Հերյան, դուք իմ վրա ծիծաղում եք...

— Այդպես է, ամաշում է,— միջամտում էր հայրը,— եթե ուզենա... Զվարթը լայն բացված աշքերով նայում էր հորը և բողոքում: Հայտ-

նի է, ծնողները իրենց զավակների կարողությունները միշտ էլ չափա-
կանցված աչքերով են տեսնում:

Հայր և աղջիկ վիճաբանում էին:

Բակի ետեի մասից խմբական երդի ձայներ լսվեցին, շփոթ, բայց
կայտառ մի երգեցողություն:

Ամենքը նայեցին դեպի այն կողմը:

— Զահելներ են,— բացատրեց Զվարթը,— եկել են քեֆ անելու...

— Հասկացա,— ասաց Հերյանը, նրանց կողմը նայելով,— դրանք
այն ձիավորներն են, որոնց տեսա ճանապարհին:

— Սպասեք թող մի քիչ խմեն, ինչ բաներ կանեն... Ես նրանց լավ
գիտեմ...

— Մի՛ վախենաք, ես այսուեղ եմ, ձեզ մոտ...

Թեպետ նա այդ ասում էր կատակելով, սակայն, վերջին բառերը
արտասանելիս, նրա ձայնը քիչ դողում էր: Զվարթը կարմրեց և աչքերը
ցած իցեցրեց: Երկուսն էլ լոեցին:

— Հայրենակիցներ,— գոռում էր ակնոցավոր մի երիտասարդ, աթո-
ռի վրա բարձրանալով,— Հայրենակիցներ, թույլ տվեք երկու խոսք
ասել...

— Ահա սկսվեց,-- նկատեց Զվարթը:

— Ասացեք, ասացեք,— խնդրեցին ամեն կողմից:

Աթոռի վրա կանգնած երիտասարդը, մեկ ձեռքով ակնոցները բռնելով
և մյուս ձեռքը դեպի երգողների կողմը ուղղելով, սուր, բղավող ձայնով
խոսեց Հայրենիքի մասին, ազգի կրած տառապանքների, անցած ահա-
վոր օրերի և հայ քաջերի մասին, որոնք,— ասաց նա,— արհամարհելով
իրենց կյանքը, պաշտպանել են և պիտի պաշտպանեն Հայրենի հողերի
արյունաթաթախ ամեն մի փշրանքը...

Առաջարկեց լեցուն բաժակները բարձրացնել և մեկ կումով պար-
պել նրանց կենացը:

Ռւուաները թնդացին:

Շատերը ոտքի կանգնեցին և լեցուն բաժակները վեր բռնելով աղա-
զակեցին: Զահելներն իրենց գլուխները համեստաբար ծուծ բարեկցին:

Մեր, երիտասարդ, կին, երեխա մեկը մյուսի վրա քայլող ձայներով
երգեցին: Ընդհանուր ոգևորությունը մենակյաց այդ կղզու մեջ տպավո-
րի էր և հուզիչ: Հերյանի մարմնի վրայից պաղ սարսուս անցավ: Եր-
գողների դեմքերը կարծես լուսավորված էին: Նայվածքները ուղղված
դեպի հեռավոր մի երկինք, այդ բազմությունը ջերմություն և հավատք
էր աղերսում: Տիսուր այդ մեղեղին աղոթքի էր նմանվում:

— Ինչ լավ է, որ այստեղ եմ, — մտածեց նա, — ինչ լավ է...

Ետ դարձավ: Զվարթն էլ էր երգում: Կրծքից եկող կոնտրալտոյի գեղեցիկ ձայն ուներ: Դեմքը ներշնչված էր, աշքերը վառված էին: Հերյանը հափշտակված ականջ դրեց միայն այդ ձայնին: Կարծես նրա ամբողջ մարմինը երգում էր: Տաք, սարսուալի, միամիտ մի երգ:

Մի րոպե նույնիսկ մնաց շփոթված: Ապա, ուշքի գալով՝ «դե, դե, հիմար, հիմար, շթուկանանք», — ասաց ինքն իրեն: Եվ որպեսզի թույլ չտա, որ խուժող այդ դժացումը նվաճի իր կամքը, առանց շատ և երկար մտածելու ինքն էլ միացավ խմբերգության: Սակայն հենց որ բերանը բաց արեց, կոկորդից այնպիսի բղավոց և անճիշտ ձայներ դրւրս եկան, որ Զվարթը անակնկալի եկած, գրեթե վախեցած նայեց... ապա ծիծաղը շկարողանալով զսպել շրթները ծռեց, ուժ արեց անտարբերություն ցույց տալ, բայց շկարողացավ և, դեմքը ձեռքերի մեջ թաքցնելով, սկսեց խնդի նման հաճուալ: Մոտը կանգնողները նայեցին Զվարթին, նայեցին Հերյանին և իրենք էլ վարակված սկսեցին խեղղել իրենց ծիծաղը: Ծերերը խեթ-խեթ սրա նրա աշքերի մեջ նայեցին, բայց ոչ մի բան շօգնեց: Ընդհակառակը, իրենց ձեռքերը ստամոքսին տարած, զլուխները ուրիշների կոնակի հետև թաքցնելով, ամենքը գալարվում էին:

Հերյանը ոչինչ չէր նկատում, գնալով դեռ ավելի էր ոգեսրվել և աշքերը վեր, բերանը լայն բաց արած շարունակում էր երգել: Երբ վերջապես նա ետ դարձավ, ծերերն էլ միացան մյուսներին: Զսպված ծիծաղը թափահարում էր նրանց մարմինները: Հերյանը անմիջապես հասկացավ, շփոթվեց, կարմրեց, մեղավոր ժպիտով լորս կողմը նայեց և լռեց:

Կարծես գլխին հարված էին տվել: Ուզեց փախչել: Մնաց տեղը կանգնած: Վիզը երկարեց, իբր թե մի կարեռ բան է նկատել և լուրջ-լուրջ նայեց դեպի հեռուն:

Երբ երգեցողությունը վերջացավ, ամենքը ծափահարեցին: Ինքն էլ՝ ձեռքերը ուժով մեկ մեկի խփելով ծափահարեց:

— Ահ, պարոն Հերյան, պետք է մեզ ներեք, — ասաց Զվարթը արցունքները զսպելով: — Գիտեք, երբեմն մարդ առանց պատճառի այդպես բռնկվում է...

— Միանգամայն ներված եք, օրիորդ ջան, միանգամայն ներված եք...

Ասաց և նորից կարմրեց:

Այդ կարմրելը Զվարթի սիրոց սեղմեց: Հերյանի ձեռքը բռնեց և պինդ, բարեկամաբար սեղմեց:

— Գիտեմ, ձայն չունեմ, ոչ էլ՝ ականջ... Բնությունը չի օժանել ինձ,— տսաց Հերյանը:

Ասաց և վարի շրթունքը քիչ դողաց:

Զվարթը աշքերը վար առավ իր հուզումը ցույց շտալու համար:

— Ախտեր, սա ի՞նչ բան է,— միշտեց հայրը,— քեզի ենք եկել և խմող չկա... Դե, բաժակները լցրեք...

Հերյանը մեկը մյուսի հետևից մի քանի բաժակ խմեց և գլուխը քիչ պտտվեց: Տրամադրությունը բարձրացավ և խոսելու մեծ ցանկություն անեցավ:

Երկու ձեռքերով ծնկները գրկեց և երերալով խոսեց նավի մասին:

— Իսկական մի նավ, պարոն Արտեմ... նավ... Այն նավերից մեկը, որ ծովի վրա փրթփրթալով, փորը այս կողմ այն կողմ շարժելով, քիթը ալիքներին զարնելով, վաղում է մարդ կամ ապրանք դիզած վրան... Բառի բուն նշանակությամբ նավ... Ասում եմ, եթե այդպիսի նավ գա այստեղ և մեր լճի վրա ձայնը գլխին գցած սկսի սուլել, թրխթրխկալ, աղմկել, այն ժամանակ կտեսնեք, որ այս հողերը, այս ժայռերը իրենց տեղերից կամաց վեր կկենան, զարմացած կնայեն և ուրախ-ուրախ կշարժվեն... Իմ արև... Չէ, մի քիչ մտածեք, պարոն Արտեմ, մի քիչ մտածեք, ինչ մեծ հետեանքներ կարող է ունենալ, ինչ նոր կյանք կարող է առաջ գալ... Ամբողջ ծրագիրը արդեն գլխումս կազմ պատրաստ է: Սովի հին գայլ եմ, հեշտ կերպով չեմ որոշում, իսկ եթե որոշեմ՝ ուրեմբն գիտեմ ինչ եմ անում... Գիտեմ նաև, որ շատ դժվար գործ է: Բայց ես, ինքնագովություն չէ, շատ համառ մարդ եմ..., որ գործը սկսեցի՝ մահին էլ հանդիպեմ, վրայից կթոնեմ... Ինքնագովություն չէ, դրանում կարող եք արխային լինել...

— Մաշալա... ձեր կենացը...

— Այնպիս եք խոսում, նավապետ ջան, որ մարդու սիրուրը ուղղակի ուրախանում է... Ձեր կենացը...

— Շնորհակալ եմ, դե որ այդպիս է, իմենք այդ ձեռնարկի հաջողության համար... Ծովը մի շատ տաժանելի գպրոց է, երբ մարդ այնտեղից անցել է, ամեն տեղից էլ կարող է անցնել...

Նա խոսում էր առանց Զվարթին նայելու, բայց Զվարթը բնազդաբար զգում էր, որ նա խոսում է իրեն համար: Իրեն համար էր նաև, որ նա սկսեց մտնել գիտական մանրամասնությունների մեջ, որոնք միանգամայն անհասկանալի բաներ էին լսողների համար:

Սկսեց բացատրել արդի մեքենագիտությունը, մանրամասն տեղեկություններ տվեց խուզարկիչ գերածայնի, զիրոսկոպային ուղեցուցի և ուրիշ հրաշալի նորությունների մասին:

ՌԱԿՆԴԻՐՆԵՐԸ լսում էին իրենց աշքերը բացխփելով։ Պարոն Արտեմը՝ Զվարթի հայրը, երբեմն հարցեր էր տալիս։

— Նավապետ ջան, ինչպէս ասացիք... ուղիղ ի՞նչ...

— Ռադիոգոնոմետրիկական...

Զվարթը բազմահարկանի այդ բառերի հետևից լսում էր որիշ, ավելի իրական մի ձայն։

— Տեսնո՞ւմ ես,— ասում էր այդ ձայնը,— տեսնո՞ւմ ես ովէ հետդիսուղը... Այո՛, այո՛, այո՛, նա վատ և անճիշտ է երգում... Ի՞նչ արած, սիրելի օրիորդ, նա այն տեսորներից չէ, որոնց ձայնը կլկւում է և որոնց գլուխը խոտով է լցված... Նա ծովի պարզ մարդ է, ալիքների նման համառ և շառաշուն, քամիներից ժեծված մարմնով, համարձակ սրտով, երկաթե կամքով...

Եվ այդ ձայնը նրան վախեցնում էր և հափշտակում։

Կևորք վաղուց անցել էր։

Կերուխումը դեռ շարունակվում էր։ Տղամարդիկ, այլևս տաքացած, անկուպ ճառեր էին արտասանում և բղավելով երգում։ Ամեն կողմից երաժշտության ձոյիներ էին լսվում։ Տեղադրությունից պատահելում էր, վերադառնում էր ափը և նորից լցված ետ էր զամփա։

Վանքի առագաստանավը հանգիստ շուներ։ Հազիվ թե բազմությունից դատարկվում էր, վերադառնում էր ափը և նորից լցված ետ էր զամփա։

Նոր եկողների համար կրակները նորոգվում էին և մաս շամփուրները շարվում։

Հերյանը, մի քիչ հոգնած, հետաքրքրությամբ դիտում էր ել չէր խոսում։ Մյուսներն էլ լոել էին։ Հիվանդ աղջկա հայրը մի քանի անդամ վերսկսած իր պատմությունը շէր կարսղացել վերջացնել և գլուխը կրծքի վրա գցած կամաց խոմփում էր։ Պարոն Արտեմը, որ դժվար մարտողություն ուներ, ուժ էր անում աշքերը բաց պահելու և պիշ-պիշ սրաններն էր նայում։ Զվարթը գնացել էր բարեկամուհիների մոտ։

Երբ Զվարթը վերադարձ, արդեն երեկո էր։

— Տեսեք, է, տեսեք ի՞նչ հրաշալի վերջալույս է պատրաստվում, — բացականչեց նա։ — Պետք է նայել բլրան վրայից... այնտեղից հոյակապ է...։

— Գնանք նայենք, — առաջարկեց Հերյանը ոտքի կանգնելով։

— Գնա՞նք... — համաձայնվեց Զվարթը հոր դեմքին նայելով։ Հայրը գլխով համաձայնության նշան արեց։

Բազմության միջից պժկարությամբ ձանապարհ բանալով, սփռոցների շուրջը պտույտ գալով և կրակների վրացից ցատկելով, նրանք կարողացան հասնել մինչև եկեղեցու մոտերը, ծովեցին և բարձրացան վեր:

Առավոտվար քամին դադարել էր:

Խորացած մի հանգստություն լճի վրա փովել էր հայված մետաղի նման։ Հեռուն, լեռները թաքնվել էին մեկը մյուսի վրա քայլող հրդեհների ետև, Ամեն կողմից բոցերի և լույսերի հսկայական հեղեղ էր թափում։ Այրվող ժայռերի կատարները խուռնվել էին այդ հրավառության և մեկ մեկի հրմշտկելով մազլցում էին անհայտը։

Այ տիից, վայրի բաղերի ահագին խմբեր էին վեր թռնում եռանկյուն կազմած, նետի նման միսրճվում էին և կորչում երկնքի անդադար փոխվող լուսավոր հոսանքներում։

Այդ լոյսերը թափվել էին Զվարթի հափշտակված երեսի վրա և այտերը վառել, նա քայլում էր լուս, խոր երազանքի մեջ ընկած։ Կես հանապարհին, վերադարձող մի խումբ տղջիկներ հենց որ Զվարթին տեսան, բոլորվեցին նրա շուրջը և օդը լցոին աղմուկով և բացականչություններով։

Հերյանը շարունակեց քայլել։

Գնաց դեպի այն ժայռը, որտեղից այս առավոտ դիտել էր լիճը։ Դժգոհ չէր, որ մնացի էր մենակ։ Ընդհակառակը, այդ նոր գտած աշխարհի մեջ ծնվել էր մի գաղտնիք, որը նա ուզում էր պահել միայն իրեն համար։ Լավ շգիտեր, թե ինչումն է կայանում այդ գաղտնիքը, սակայն, իր սրտի ամբողջ ուժով, նա զգում էր, որ դա կարեոր է, անհրաժեշտ ինչպես ճակատագիրը։

Մի քանի վայրկյան սպասելուց հետո նա ցատկեց առաջին քարի վրա և երբ ուզում էր մազլցել ավելի վեր, լսեց իր անունը։

Վարը կանգնած էր Զվարթը։

Ճակատի վրա ընկած մազերի փոքրիկ գանգուրները անհանգիստ շարժվում էին, դեմքը ամբողջովին լուսավորված էր և աշքերը, որոնց մեջ վերջալույսը կրակ էր զետեղել, փայլվելով հառել էին Հերյանի վրա և սպասում էին։

Հերյանը մի վայրկյան մնաց քարացած։ Հայ այդ աղջիկը նմանվում էր անիրական մի տեսիլքի՛ Կարծես նա ևս եկել էր շատ հեռվից՝ լույսեր և երազ դառած։ Նրանց նայվածքները հանդիպեցին և խորացան մեկը մյուսի մեջ։

— Ահ, դո՞ւք եք, օրիորդ,— ասաց Հերյանը սթափվելով։

Ցատկեց վար և նրան օգնեց վեր բարձրանալ,

Նստեցին և առանց բառ արտասանելու նայեցին։

Արեի կարմիր գունդը, շափազանց մեծացած, դանդաղ իջնում էր ուրվացնոր սլաքներով ձգված լեռների կուտակումների ետև, ինչպես վայրենի աստվածության խորհրդավոր մի դիմակ, որը գործողությունը վերջացնելուց հետո լքում է բեմը, ոսկիներով և կրակներով հյուսված կախարդական մի վարագույրի հետևում անհետանալու համար:

Գրոհ տվող այդ գույները և պսպղացող ճաճանչները կարծես թաքնըրված երաժշտության ձայներ էին. ճառադայթների ծնծղաները, մեկը մյուսին էին բախվում, սրինգները հալված ապակի՝ արտացոլվող լույսեր էին դաշնակում, և բոցակիզված մետաղները դղրդալով վայր էին թափվում օղի լարված թմբուկների վրա:

Լիճը, ոսկի այդ հեղեղով լցված, երփներանգ քամիներից ծեծվող հսկայական խարույկի էր նմանվում:

— Ի՞նչ գեղեցիկ է, — հառաշեց Զվարթը հազիվ լսելի ձայնով:

Աչքերը տվեց Հերյանի աշքերին և այդպես մնաց: Այդ, վայրկյանին նա նմանվում էր գինով հավերժահարսի:

— Հանգիստ նստեք, — ասաց Հերյանը: — Տեսեք... վարը...

Զվարթը նայեց և, երբ տեսավ երկու ժայռերի մեջ մինչև լիճը բացվող վտանգավոր ճեղքվածքը, վախեցավ և բռնեց Հերյանի թեր:

Էլ բաց շիողեց:

— Զեզ հետ շեմ վախենում, — փսփսաց նա:

Հերյանը իր թեր բոլորնց Զվարթի իրանի շուրջը և նրա ձեռքը առավագիերի մեջ:

— Իրավունք ունեք, կարիք շկա վախենալու... ինչ որ էլ լինի...

Ու երկար ժամանակ լոեցին:

Հորիզոնը դնալով գունաթափում էր, տեղ-տեղ ընկղմելով անվըստահ լուսավորությունների մեջ, տեղ-տեղ արյունի գետակների վրայից սահելով կամ ընկնելով բաց գեղին հեղուկների ծոցը, որոնց վրա մանիշակագույն քողեր էին իջնում:

Կղզին կամաց-կամաց շրջապատվում էր ստվերներով:

Հեռվի լեռները, անհանգիստ ամպերի հետ մաքառելով, քայլ առ քայլ ետ էին քաշվում: Նրանց շուրջը թափառող լույսերի և շուքերի պատճառով երկնքի դանական մասերում անսպասելի ճեղքվածքներ էին բացվում և բարձրաբերձ գագաթների սպառնացող շարքերը մի վայրկյան վեր ցցվելուց հետո անհետացնում էին նրանց:

— Ի՞նչ մեծ բեմադրող է երկինքը, — ասաց Զվարթը, — ինչ տարբինակ բեմադրող... Արել ամեն օր դուրս է գալիս և ներս է մտնում, ինչպես հսկայական դրամայի հերոս... Եթե մարդ կարողանար ճանաշել մյուս ծածկված գերակատարներին...

— Նրանք, անտարակույս, գոյություն ունեն... մենք չգիտենք... Այսինքն, գիտենք և չգիտենք... Գիտենք մեր մեծագույն խելքով, որ չի տրամաբանում... Կան բաներ, որ խոսքերով շես կարող ճարցնել: Նրանց շես կարող ասել. Եթե ասես՝ քեզանից կփախչեն, կհեռանան...

— Ասում են, Լուսավորչից առաջ այս վայրերում մեծ և զորեղ տստվածներ էին ապրում...

— Նրանք դեռ կան, այստեղ են:

— Իսկ ես կարծում էի առասպելներ էին:

— Առասպելները ավելի իրական են, քան իրականությունը: Ես հաստատ գիտեմ, նրանք կան, ներկա են ամեն տեղ... Լին մեջ, ափերի մոտ, այստեղ...

— Այստեղ...

Զվարթը ուսերը անհանգիստ շարժեց:

— Պատկերացրեք, ես նրանց ներկայությունը շատ պարզ կերպով զգացի այս առավոտ:

— Ո՞ւր:

— Եկեղեցում: Շատ զարմանալի էր... Այդ տեսարանը մեխվել, մնացել է մոքիս մեջ: Ինձ շատ տարօրինակ թվաց ոչխարիներին օրհնող քահանան, իր թափթփված մորուքով, քիչ կռացած իր քթով, իր ճեղքված փոքրիկ աշքերով... Մի րոպե ինձ այնպիս թվաց... ինչպես ասեմ... թվաց որ... Եթե շուրջառը մի քիչ վեր բարձրացներ, տակից անպատճառ այծի սաքեր պիտի երևացին...

— Ահ, պարոն Հերյան, վառ երեակայություն ունեք...

— Հա, էլի... Ո՞վ է իմանում ինչու համար այդ բաները գալիս, ուեղ են բռնում պլխումս... Այն էլ ասեմ, որ ծովի երկար ճամփորդությունների ժամանակվանից միտքս սովոր է արկածների... Մարդ երբ մենակ է, ուզում է շուրջը ամեն ինչ ապրի... Ամեն բանի հետ խոսում է և ամեն բան խոսում է նրա հետ...

Լոեցին:

— Բոշացա... Մթնում է, և հայրս կարող է մտահոգվել... Ես զնում եմ...

Հերյանը իջավ, ձեռքերը կարկառեց և Զվարթին առալ իր թևերի մեջ:

— Թողեք...

Սեղմեց կրծքին և որոնեց նրա շրթունքները: Գտավ: Այդպես մնացին:

— Այդ պետք չէր,— ընկճված ձայնով բողոքեց Զվարթը:— Ա՛հ, այդ պետք չէր...

Դրկից ազատվեց, մազերը կարգի բերեց, վերջին բարձրությունից ցատկեց վար և մի քանի անորոշ քայլերից հետո ճամփան գտավ։ Ամբողջ ուժով վազեց վար։

Հերյանը աչքերը փակեց և երկար շնչով օդը ներս քաշեց։

Իշնելու ժամանակ կանգնեց վանքի վերի հինավորց եկեղեցու առաջ։

Ի՞նչ հրաշք էր, որ այդ տաճարը զեռ մնացել էր կանգուն։ Շինված նախկին կուպաշտական մեհյանի հիմքերի վրա, քրիստոնեության առաջին դարերից ի վեր, նրա առաջից անցել էին դեպքերով բեռնավորված, խիստ ամենի դարեր և արյուն ու երկաթով դարբնված ժամանակաշրջաններ։

Մեռել էին մեծղի պետությունները, անհետացել էին ժողովուրդներ և ցեղեր, իսկ նա մնացել էր կանգուն։

Անխնամ, որբ, թշվառ։

Տանիքը ծոված, քարերը շաղախից պարպված և եղանակներից կերպած, Կոտրատված պատուհանները լցված էին անկանոն շարված քարերով, դռները փլված, գերանները վայր ընկած։

Աղքատ մի ուրվական էր. հոգու մուրացկան։

Ներսը մի քանի մոմեր էին բոցկլտում։ Հերյանը, որի ուշքը միտքը վանքն էր, ուր գտնվում էր Զվարթը, ուզեց եկեղեցու առաջից շտապով անցնել, սակայն չանցավ, այլ կանգ առավ և առանց իրեն հաշիվ տալու, թե ինչ է անում, մտավ ներս։

Կարծես մեկը կանչում էր նրան։

Եկեղեցին պարապ էր Խոնավ, պաղ։ Մեղրամոմ և մգլոտություն, կանգնեց սեղանի առաջ, միակ լուսավորված տեղը։ Դիղնած էջերով մեծ մի ավելուարան էր բացված։ Փոքրիկ մոմակալների վրա կաթկթող մոմեր էին կպցված։ Բոցերի աղոտ լույսերը անհանգստացնում էին շրջապատող մութը մեծ ստվերներ պատցնելով։

Երբ նրա աչքերը սկսեցին սովորել մթին, սեղանի պատերի վրայից նկարները վար նայեցին։ Կամաց-կամաց արթնացան և մեծացան, Պատը դուրս ցցեց երկայն մարմիններ, կրծոտված դեմքեր, խոր ընկած սև աշքեր, տակնուվրա եղած մորուքներ և ոսկրոտ, անբնական ձեռքեր, որոնք գալարվելով խորտակված այդ կրծքերի վրա մաշված գրքեր էին սեղմում։

Հերյանի աչքերը հանդիպեցին նրանց աչքերին։

Խիստ, ընդարձակ, ֆոսֆորե աչքեր։

Պատկերները պատը լքելով աննշմարելի կերպով առաջանում էին։

Հերյանը ետ քաշվեց:

Այդ վայրկյանին տանիքից կախված մի բան շարժվեց: Երևի շղթիկ էր կամ... Վեր նայեց: Ոչինչ շտեսավ: Նայեց պատկերներին, նրանց լայնացած աշքերը տիրեցին նրա վրա: Նրա նայմածքը քաշեցին ներս, նվաճեցին:

Այսօս շկարսղացավ տեղից շարժվել: Խուլ պայքար սկսվեց նրա եերսում, գիտակցությունը սքռղվեց, կորցրեց իր հստակությունը:

Մոմերից երկու հատ ծովեցին, բոցկլտալով մի քանի ստվերներ լվացին և մեռան:

Մութը դեռ ավելի խորացավ: Ու, հանկարծ, եկեղեցու խորքից, ոտնաքայլերի ձայներ լսվեցին: Հերյանը ետ դարձավ և մնաց ապշած: Դեմք կանգնած էր Պետրոս Մարկը:

Մարկը՝ Հնդկաստանից եկած այն հայը, որին հանդիպել էր ճաշարանում:

— Բարե ձեզ, քեափիթըն, բարե ձեզ...

Թուխ և մաղուտ ձեռքը երկարեց և Հերյանին ջերմ կերպով ողջունեց: Զեռքը պաղ էր և բաղուկը — այդ մասին Հերյանը հետո միայն հիշեց — տարօրինակ կերպով երկար:

— Տեսա, երբ ներս մտաք և սպասեցի, որ ձեր աղոթքը վերջացնեք... Հիրավի, սրանք նշանակալից վայրեր են, որոնց հետ հաղորդվելու համար արժե հազարավոր կիլոմետրեր ճեղքել անցնել, ինչպես անցել եմ ես... Նշանակալից, կարեւրազույն վայրեր են...

— Ռւրախ եմ, պարոն Մարկ... շէի սպասում...

— Իսկ ես մտածում եմ, որ պետք է միշտ-միշտ սպասել... Ես ձեզ սպասում էի, ինչպես ահա այս սուրբ և խեղճ պատկերները սպասում էին ինձ և ձեզ... դարերից ի վեր... Հոգու սահմանները, քեափիթըն, ինչ ճանապարհ էլ քայլես հասնելու համար, անդադար ընդարձակվում ե հեռանում են:

Քիի տակ կամաց ծիծաղեց և այդ վայրկյանին նրա դեմքը հնդկան որմնաքանդակներից դուրս եկած դիմակի կերպ ստացավ...

Պետրոս Մարկը հագել էր դեղին գծերով մոխրազույն զգեստ, անգլիական ճաշակով կարված: Տարատը շափազանց վեր էր քաշված և բաճկոնը, որի ուսերը նեղ էին, կպած էր մարմնին և թվում էր փոքր Վզի օձիքը բարձր էր և ձեռքին բռնել էր հարդե, շտո լայն ծայրերով մի գլխարկ:

Տարօրինակը այն էր, որ խոսած վերացական բաները բոլորսվին շէին համապատասխանում նրա հագնվելու ձևին: Կարծես այդ զգեստները իրենը շէին: Մակայն, համողիչ էր ձայնը, որ երբեմն սրվում էր և

երբեմն էլ խլանում, խորանում և մանավանդ, համոզիչ էին նրա շատ սե, շատ փայլվլուն աշքերը, որոնք — ինչո՞վ կարելի էր այդ բացատրել — հար և նման էին սեղանի առաջ կախված պատկերների աշքերին։

Սարավ, կլանիչ, հափշտակող։

Խոսելու ժամանակ վիզը բաղի նման երկարում էր։ Սեղանի վրա դեռ վառված մի քանի մոմերը նրա այտերի դուրս ընկած ոսկորների շուրջը շարժվող շուրբեր էին կախում, աշքերի տակ փոսեր դետեղում, կղակը սրում և դուրս ընկած կոկորդը ավելի ևս ուռեցնում։

Հուզվելու ժամանակ շատ քիչ կակազում էր։

— Ասեմ ձեզ, քեափթըն, և դուք հասկացեք, աշխարհիս վրա ամեն ինչ շրջում է, պտույտ գալիս, Արեք, աստղը, մարդը... Քիչ առաջ, այնտեղ իոռքում կանգնած մտածում էի, մարդիկ անցնում են փոքր երեսվույթների կողքով առանց նշանակություն տալու... շեն տեսնում, շեն նայում... Մինչ, տեսեք, այդպես կոչված դրական գիտությունն իսկ հյուլիներով և ժանրականության օրենքով է տիեզերը կառուցում... Խնձորը ծառից պոկիում է և Նրկիրը նրան քաշում է իրեն և այդ նույն նյուտոնյան օրենքով լուսինը մնում է իր շավիղի վրա և պահվում են բոլոր մարմինները... Ռւզում եմ ասել, գոյություն ունեցող բոլոր երեսվույթները շաղկապված են և, բոլոր երևույթները, փոքր թե մեծ, հավասարապես կարենը են տիեզերքի համար...»

Լոեց և Հերյանի աշքերի մեջ պրադեց։ Գլուխը վար նետեց և բավական ժամանակ այդպես մնաց։ Այդ լուսին վերջ տալու համար Հերյանը ուզեց մի քան ասել։ Նաև ուզեց ցույց տալ, որ Մարկի տածները իրեն այնքան էլ հասկանալի չեն և քիչ համոզիւ...»

— Դե... իհարկե... — սկսեց նա շափառանց բարձր ձայնով և առանց համոզումի, — դե, եթե մարդ լավ մտածի...»

— Միուրս վերջացնեմ, հետո դուք ձեր ասելիքը կասեք, — շարունակեց Մարկը նրա խոսքը կտրելով։ — Նախ, պետք է խոստովանեմ, մեր երկրում շատ անգամ ինձ օտար եմ զգում... Օտար՝ արտաքին, դրսի կյանքին... Այն չէ, որ սպասում էի, այն չէ... Կարծում եմ պատճառը այն է, որ երբ մարդը իր միջավայրից հեռու է ապրում, ամեն ինչ ուրիշ կերպ է տեսնում... Չեմ ասում միշտ ճիշտ, բայց մեծ և խոր... Հեռվից նա նայում է իր երկրին, ինչպես սարի վրայից նայում են դաշտավայրերին՝ բազուկները լայն բաց արած հորիզոնով... Եվ նայում է ներքին աշքերով... Հոգու մոտ բացված աշքերով... Ոչ իբրև անձնավորություն, այլ իբրև անձ Բայց, քեափթըն, կարող է այս ամենը ձեզ իսկ չի հետաքրքրում...»

— Ի՞նչ եք ասում, խնդրում եմ... Բա, ինչպես չէ... շատ...»

— Ծնորհակալ եմ... Ասում եմ իբրև անձ... Պետք է տարբերել, այնպես չե՞՞, պետք է տարբերել... Անձը գերիմացական է և գերժամանակային... տրված մի միություն է, ավելի լայն, ավելի ընդարձակ, քան մեր առօրյա գիտակցությունը։ Անձը մեր մեջ կանգնած անփոփոխ մի ներկայություն է, որի թելադրությունները վճռական են և որոշ շափով հավիտենական... Կարողացա՞ր բացատրել...

— Շարունակեցեք տեսնենք...

— Ծնորհակալ եմ... Համայնության մի անդամը, ազգի մի զավակը, ընկերային մարդը — և մեզանից ամեն մեկը ընկերային մարդ է — ներկայանում է նախ և առաջ իբրև նկարագիր... Մեկը այսպես, մյուսը այնպես... Այդ նկարագիրը կազմվում է զանազան տվյալներից... Ես ի՞նչ իմանամ, բնածին հատկությունները, կյանքի ընթացքին ձեռք բերած կարողությունները, ուժը, առաքինությունը և կամ, ընդհակառակը, թերությունները, պակասությունները, արտաքին պայմանների պարտադրած շնորհմները... Ուղում եմ ասել նկարագիրը անձնավորությունն է. Ենթադրյալ, փոփոխական, ժամանակավոր... Անձը տարբեր էր նա կանգնած է մեր փորձնական եւի շերտերի տակ։ Նկարագիր չէ, փոփոխական չէ, ենթադրյալ չէ, ժամանակավոր չէ, այլ մնայում է, տեսական, ինչպիս անմար ճրագ։ Եվ ահա, Հենց կորցը դրանում է, իսկական մարդկային էությունը պիտի հասնի այդ ճրագին, պետք է տարածի նրա լույսը, որովհետեւ այդ լույսը գալիս է ուղղակի արևից, գալիս է ուղղված համայն տիեզերքից... Ես մոռացա ձեր անունը, քեափթըն...

— Արա Հերյան։

— Ծնորհակալ եմ։ Շատ լավ անուն է, շատ լավ... Ուրեմն, Արա Հերյան, իմանանք. այդ լույսը ճանապարհ է։ Կան հեռավոր արևելքում հույժ մհծ մտածողներ և նրանց մեջ կա մեկը, որի իմաստության աղբյուրին ես միշտ մոտենում եմ ծարավով, նրա անունն է Լառդեն, Լսե՞լ եք... Արդ, ասել է Լառդեն, — երբ կորցնում են ճանապարհը՝ մնում է տուաքինությունը. երբ կորցնում են առաքինությունը՝ մնում է բարոյականությունը. երբ կորցնում են բարոյականությունը՝ մնում է օրենքը. երբ կորցնում են օրենքը՝ մնում է սովորությունը։ Իսկ սովորությունը բարոյականի արտաքինն է միայն և նրանից սկսվում է այլասերումը..., Ասել է, նախ ճանապարհը ճանապարհ՝ անձը։ Շատ հետաքրքիր է, այնպես չե՞՞...

— Չգիտեմ, ինձ համար գոնե անհասկանալի...

— Հիմա ասեմ. ես քայլեցի այս երկրի գաշտերից և լեռներից, մտա քաղաքներ ու գյուղեր, լսեցի մարդկանց ու կանանց և սիրու

սեղմվեց... Հայոց ազգը, պարոն նավապետ, կորցրել է ճանապարհը, և պահել է միայն սովորությունները... Կորցրել է ողին, պահել է ձեր... Մենք պարտված ենք:

Զեռքերը ծալեց կրծքի վրա և թուխ դեմքը մոայլվեց:

— Ես այդ ասում եմ, որովհետեւ ձեզ հանդիպեցի այստեղ, նշանակալից այս վայրում, ուր մեզ վիճակված էր տեսնել, խօսել, մտածել Հասկացեք. Ես եկել եմ Հեռուներից, լցված որտով, ծարավ և տանջված... ինքս իմ Հետեւից վաղելով... Եվ ահա, կորցրել են ավանդությունները... ցիրուցան նն եղել... Այսր, ասում են ազգ, ասում են երկիր... Ես առանց այստեղ գալու էլ ճանաշում էի իսկական մեր երկիրը այնպես ինչպես կա... Ոչ իբրև պարզ տարածություն, այլ իբրև լուսավոր և գաղտնի մի կենդանություն... Չգիտեմ, երբեք մտածե՞լ եք այդ մասին. արևմտաքի գիտնականները տարածությունը համարում են շեղոք մի վայր, որը պարունակում է մարմիններ և շարժումներ: Նրանց համար տարածությունը նյութ է և դեպքը՝ դեսլը: Առանց փոխադարձության, որ ասել է առանց միության: Եթե մենք էլ այդպես մտածենք, եկել է վերջը և ճանապարհը փակ է...

— Լավ,— ասաց Հերյանը Հետաքրքրված,— իսկ մենք ինչպե՞ս պիտի հասկանանք երկիրը...

— Ասեմ, քեափթըն, ասեմ... Կան երկրներ, ինչպես, օրինակ՝ Ամերիկան, որոնք չեն պեղված, չեն մշակված ոգիով: Նրանք պարզ նյութ են, ենթարկված բնության տարրական օրենքներին և մարդկանց քմահանույքներին: Սակայն գործունյա ու երիտասարդ են ոգով և կոչված են կառավարելու կյանքում... Իսկ կան նաև երկրներ, որոնք պատկանում են Սրբազն աշխարհագրության, ուր ամեն մի բնական երևույթ պատճառարանված է հոգեկանով և ուր մարդկային ամեն մի շարժուծի մասնակցում է այդ հոգեկանին... Դա, կենդանի, մագնիսականությունով լրցված, բախտագուշակ, բնադանցական տարածություններ են, որտեղ բռնոր նշանները գծված են, և որտեղ ամեն մի ժեստ, ամեն մի գործողություն, ամեն մի արտասանված բառ ստանում է զերադույն նշանակություն: Սակայն այդ երկրներն արդեն անզոր են, ծերացած, նրանք պետք ունեն մի այլ երկրի զորավոր զեկավարության: Տեսեք, մեր այս երկրում, մինչ անձը վերածվել է անձնավորության, կորցրել մարդ-աստվածային բնույթը, ենթարկվել գորշացած միջին տեղերին, մոռացել հոգեկան ավանդականը, երկրի և անհատի միջև առաջ է եկել երկվություն: Աշխարհագրության համապատասխան միակ երևույթը, որ մնացել է, այն շենքերն են, որոնցից մեկի մեջ ահա կանգնած ենք...

— Իբրև կրոնի, քրիստոնեության արտահայտությունն...

— Զէ՛, չէ՛, ավելի քան այդ... Նրանք եկել են ավելի հեռվից և ավելի են, քան մեզ պարտադրված կրոնը... Նրանք հայոց ժայռերի և լեռների լուսերով են կառուցված, նրանք համագրում են անձը և երկիրը և ցուց տալիս այն ճանապարհը, որի մասին խոսում էինք... Ես ման եկա ամեն տեղ և ամեն տեղ ես որոնեցի նրանց... Տեղ-տեղ նրանք մնում են կանգնած, քարերով արտահայտված սառած երգի նման, տեղ-տեղ նրանք վիրավորված են դարերից, հողմներից և մարդկանցից, սակայն, ողջ կամ կիսաքանդ, նրանք վկայում են անդիմադրելի մի ձգտում, ներքին և ներուժ մի կեցվածք, հոգեկան մի նախատվյալ, առանց որի շկա և շի կարող լինել իսկական կյանք... Այնտեղ, նրանց մեջ, գծվել են սահմանները, գտնվել է միությունը, ծնվել է աստվածայինը: Այդ գծերի միակ պայծառությունը, որ թոփք է և ուժ, որ բացարձակ ձև է և ամբողջություն, առաջ է եկել երկար և տաժանելի այն պայքարներից հետո, որ մեր ժողովրդի ոգին մղել է քառսային, գիշերով և կախարդանքով հագնված հոսանքների դեմ, ինչպես նրանցից առաջ, ողիմպիական լուսավոր սկզբունքը պայքարել էր օձ-աստվածների և աստված-օձերի, դեմք, կենդանու, դլուխաներով էակների, ստորերկրյա մոգական կրակի և ուրիշ մութ, անարևային ազդեցությունների դեմ: Այստեղ, նավապետ, հայը երկրորդ անգամ և ուրիշ ձևի տակ վառել է այն ճրագը, որ ժամանակին դորիացիները վառել էին իբրև հաղթության նշան կրետա-մինոյական աշխարհի դեմ: Հայը գտել է իր հոգեկան միությունը, իր լույսը, որ տարածել էր աշխարհի շորս կողմը...

Կանգ առավ. մի վայրկյան մտածեց:

— Ամեն մի ժողովրդի գերագույն նպատակն է, — շարունակեց նա, — տարածել մարդկայինը, և տեսանելին՝ տիեզերքի և անտեսանելիի մեջ... Հայ տաճարը առաջին կարևորագույն քայլն էր այդ նպատակին հասնելու համար: Ոգին համադրված էր, ոճը գտնված, սանդուղը վեր կարկառված, սակայն բարձրացող շեղավ... Եկավ նորից գիշերը և քառսը, հայ ժողովուրդը կորցրեց իր ձեռք բերած ճրագը և մտավ երկրաշարժային մի շրջան...

— Մենք մեղավոր շենք... պատմությունը... արտաքին պայմանները, — բողոքեց Հերյանը:

— Գիտեմ, սովորություն է այդպես ասել: Սխալ է: Հոգեկան զորությունը և միությունը անհաղթելի են... Արտաքին դեպքերը մեզ այցելում են այն ժամանակ միայն, երբ մենք ներքնապես արդեն պատրաստ ենք ընդունելու նրանց... Ոգին է, որ ստեղծում է արտաքին դեպքերը, նա է հրավիրում նրանց... Զէ՛, չէ՛, համաձայն շեմ ձեզ հետ... Ասեմ պարզ, ահա նորից ժողովրդի առաջ ցցվել են վճռական օրեր, տա-

ժանելի, սոսկում ազդող օրեր... Դեպքերը գրոհ են տալիս մեր վրա անսպասելի կերպով, մեկը մյուսի հետևից... Նրանք գալիս են օրերի պողպատով զինված, հարվածում են մեզ և մենք՝ զարմացած և վշտացած, հարց ենք տալիս, թե ինչո՞ւ... ինչո՞ւ... առա խնդիրը...

— Ինչո՞ւ, — փափսաց Հերյանը:

— Ինչո՞ւ... Դուք քիչ առաջ հուզվուծ նայում էիք այդ պատի վրայից ճառագայթող նայվածքներին... Ես հետեւմ էի ձեր ամեն մեկ շարժումին և եթե մոտեցա ձեզ պատճառը այն էր, որ ես ես նույն պահին անցկացնում էի տաղնապի մի վայրկյան... Ինչո՞ւ, ասում եք դոք, ինչո՞ւ... Նայեցիք նրանց, և նրանք ձեզ կտսեն... Հարզանքներու, քեափթըն, հարգանքներու...

Եվ Պետրոս Մարկը անհետացավ: Կորավ մութի մեջ:

Հերյանը իր ճակտի վրայից պաղ քրտինքի կոթիւնները սրբեց և նետվեց դուրս:

Վանքի վարի բակից երաժշտության և ծափի ձայներ էին լսվում:

Ափի մոտ մեծ խարույկ էին վառել: Թեթև քամուց տրորված, նրա բոցերը դժգույն և անհանդիստ լուսավորություններ էին սփռում պարողների և նրա շուրջը բոլորված բազմության վրա:

Վերևից այդ տեսարանը թվում էր անիրական, գրեթե երազային:

Իջավ ցած: Ուզեց պարը տեսնել Պետրոս Մարկի տարօրինակ խոսկցության ծանրությունից ակատվելու համար: Զնայած այն բանի, որ Հերյանը չէր համաձայնվել նրա արտառոց գաղափարների հետ, այնուամենայնիվ, դրանք ճնշել էին իր սրտի վրա, խախտել հոգու անդորրությունը: Բնության ծոցում լվացվեցին նրա մտածումները: Ամեն ինչ՝ գույն, լույս, ձայն՝ անմիջապես արձադանքում էր նրա հոգում, հնչում, լուսավորվում, ընդարձակվում:

Պարում էին:

Նվազախմբի ձայները նվաճել էին գիշերը:

Մեղմ, գրեթե մելամաղձոտ մի նվագ: Զուռնայի սուր կանչը սավառնում էր աշխարհի վրայից դեղնելով և սրտմելով: Թմբուկը ընկերակցում էր ընդհատ բախումով: Մի դարկ, գաղար, ապա նորից մի ուրիշ զարկ: Մյուս գործիքները համաձայն ներդաշնակությամբ, անվերջանալի հառաշի նման, մի գանգատ էին կրկնում:

Մեղեղին օրոր էր գալիս, անորոշի մեջ:

Պարողները՝ իրենց շերքեզկաների՝ ծայրերը զոտիի մեջ խոթած, մերկ խանչալները առամների տակ սեղմած, երբեմն խանչալները աշ ձեռքով խաղացնելով, պաղտագողի և խողարկիշ շարժումներով զանդաղ

առաջանում էին, կարծես ահա, խավարի մեջ մոտենում են թշնամու քանակատեղին, անսպասելի հարձակվելու համար:

Երբեմն կանգ էին առնում, բարձրանում իրենց ոտքի մատների վրա, նայում զեպի անորոշ հետոն, պտույտ գալիս և խանչալով շրջաններ գծելուց հետո նորից սահում առաջ:

Բայց ահա, քիչ հետո, երաժշտական գործիքները սկսեցին անհանգիստ աշխատանալ, Դամ պահող զուռնան աքլորի նման կատարը վերցցեց և ձայների սանդուղների վրայով երկու աստիճան բարձրացավ: Նայեց, ձայնեց և, հեռուն պատրաստվող մի վտանգ նախատեսելով, մտահոգվեց, թերեք թափ տվավ և օդնություն կանչեց: Թմբուկը սիրու բարձիւլով միացավ նրանց:

Պարողները ականջ տվին, հասկացան: Իրենց մեջքերը ծռելով ամբողջ մարմնով դողացին, խանչալները վեր կարկառեցին և, ուրախ, որ վերջապես պիտի կարողանան ցույց տալ իրենց քաջությունը, ոտքերի փոքրիկ շարժումներով ծհծեցին գետինը:

Եռոցի բազմությունը ոիթմիկական ծափերով քաջալերեց նրանց: Պարողները ոգևորվեցին: Աշխայժ շարժումներով սահեցին, ետ և առաջ գնացին, որոշ տեղերում կանգնած նազ եկան, ասլա ցատկրտեցին, ոստոստեցին և գրոհ տալով հարձակվեցին երևակայական վագրերի կամ թշնամիների վրա: Տաքացած, օդի մեջ պսպղացնելով խաղացրին իրենց խանչալները, աշ ու ձախ հարվածեցին և այլևս հաղթական պտույտ եկան իրենց զոհերի շուրջը և վայելուչ, և տոնական ձևերով պարեր հյուսեցին:

Հերյանը նայում էր հիացած: Ո՞ւր էր Պետրոս Մարկը, այդ ցնդած փիլիսոփան, մտածում էր նա, թող գար տեսներ: Պարը ևս ճարտարապետություն է և կառուցողական ոգի, ուժ է նա ու զահելություն, թող զա Պետրոս Մարկը ու տեսնի ծերացած է այս ժողովուրդը...

Ճկուն, կայտառ, աղատ հայություն էր այդ, որի գեղեցիկ շարժումների մեջ թաքնված էր և՛ զեհություն, և՛ ուժ, և՛ խորհուրդ: Ա՛հ, Մարկը գար և տեսներ...

Մինչ պարը գնալով ավելի էր հուղվում և ավելի բարդանում:

Բոցկլտող խարուցկի անհանգիստ լուսավորությունը տեսարանը պեղում էր և խղրացնում: Բոնկող բոցերը և նրանց հաջորդող ստվերները սահում էին թրերի, դանակների, երեսների վրայից և ամեն ինչ մեծացնում, լայնացնում, քանդակում: Շարժումները կրկնապատկվում էին, ձևերը գալարվում, զես ու զեն նետվում, փշրվում...

— Տաշ-տաշի, տաշ-տաշի,— ծափերով կրկնում էր բազմությունը, տարվելով այդ պարի գեղեցկությունից:

Հափշտակված էին մանավանդ կանայք։ Նրանց կրծքերը սարսոռում էին, նրանց մեծ նշանման աշքերը վառվում։ Ծափ էին զարնում ամբողջ ուժով, օդը բացականչություններով լցնում և աշխատում պարողների նայվածքները որսալ նրանց սեր և կորով ներշնչելու համար։

— Տաշ-տաշի, տաշ-տաշի...

Շուտով, պարողներից մեկը, երկայնահասակ շեկ մի տղա, խմբից առանձնացավ, մի քանի անգամ սահելով պտույտ եկավ, ետ առաջ գնաց և, թեթևորեն ոստոստելով եկավ մի օրիորդի տուազ և այնտեղ արագ-արագ ոտքերը գետին կոփկոփեց։ Կանգ առավ, երկու ձեռքերով բռնեց իր գոտուց կախված խանչալը, ոտքերը միացրեց, բարեկց և ձեռքի լայն շարժումով հրավիրեց նրան մտնել պարողների շրջանը։

Աղջիկը կարմրեց, ետ քաշվեց, գլխի շարժումով մերժեց։ Պարողը նոր պատույտներ արեց և նորից վերադարձավ։ Ետևի կանգնողները նրան քաշալերեցին և հրեցին ներս։ Աղջիկը նազով թևերը վեր առավ, մեջքը մի քիչ ծռեց և փոքրիկ, սահուն քայլերով, գլուխը մի կողմ թեքած առաջացավ, բաղուկները կամաց շարժեց և սարսող արձանի նման մնաց մի կետի վրա։

Վայրկյանի այդ թագուհու ուշադրությունը իրենց վրա հրավիրելու համար պարողները աշխատոյժ և զերմ մրցումի մեջ մտան։ Մեկը մյուսի հետևից նետվեցին նրա առաջ, շուրջը պտույտ եկան, դժվարին ձեռքով գետինը կոփեցին, թռչկոտելով սահեցին և սպասեցին, որ նա հաճի իր ընտրությունը անել։ Երբ վերշին երիտասարդը հովի նման շրջեց, թուավ անցավ, աղջիկը՝ կարծես մի բանից սարսափած, դողացող թևերը լայն բացեց և ջրի վրայից հանկարծակի վեր բարձրացող վայրի բաղի նման սահեց։

Երիտասարդները խմբով ընկան նրա հետևից և նույնպես սահեցին։

Հերյանը լույսի պակասության և առաջը կտրող բազմության պատճառով լավ շէր կարողացել տեսնել պարուհու դեմքը։ Սակայն, երբ նա նուրբ ճախրով մոտեցավ և աշքերը հանդիպեցին նրա աշքերին, զարմանքով տեսավ, որ պարող աղջիկը Զվարթն էր։

Ամբողջ մարմնով ցնցվեց։

Հիացավ, տխրեց։ Ցխրեց նախանձից, Կարծես սրտի ամենամտերիմ բանը վտանգի տակ էր։

Քայց ինչ գեղեցիկ էր այդ վայրկյանին Զվարթը, ինչ գեղեցիկ էր...

Պարը նրան այլափոխել էր։ Ներսից լուսավորված նրա ճկուն մարմինը շարունակաբար կառուցվող մի երկ էր։

Նա, երբեմն հիշեցնում էր լեռների կատարներին սավառնող մենակյաց մի թոշուն, երբեմն էլ՝ ծովագիրն կանգնած, սարսող մարմինը

լուսնի շոգերով լվացող մի ծովանուշը՝ Ահա, ոտքի մատերի վրա բարձրացած, հանդիսավոր և լուրջ, ինչպես մի քրմուհի, նա սահում է, կարծես ոտքերը գետնին շնու կպշում։ Եվ ահա, մարմինը ամբողջովին մեղեղիանում է, նազ անում, երաղանքով օրոր գալիս, դալկանում։

Հերյանը ծարավով փնտրեց նրա աչքերը։

Բայց, պարով տարված, Զվարթը անցնում էր առանց Հերյանին տեսնելու, իր մարմնի կշռույթով հարբած, ավելի մոտ օդին, քան երկրին, նա դրեթե թոշում էր, խույս տալով հետապնդող ոգիներից։ Երբ, մեծ շրջանների բոցերի վրայից ցատկուելուց հետո, պարողներից մեկը վերջապես հաջողում էր նրա առաջը կտրել, նա հովի նման դառնում էր ետ, թերվում էր աջ, թերվում էր ձախ, կամ թևերը պարզած ճանապարհ էր բաց անում խմբի միջից և նորից ազատված, սահում, հեռանում։

— Ինձ ոչ ոք չի կարող բռնել... ոչ ոք, — կարծես ասում էին նրա շարժուծերը...»

— Տաշ-տաշի, տաշ-տաշի, — ծափում էր ողնորված ժողովուրդը։

— Ի՞նչ աղջիկ է, է՛-է՛, — բացականչում էին շատերը։

— Կրակ է, կրակ... Այդպես աղջկա համար մարդ կարող է հրաշք կտտարել, իմ արե, — գոռում է Հերյանի մոտ կանգնած հափշտակված շինականը։

Պարը վերջացավ դղրդալից ծափահարությունների մեջ։

Անմիջապես կազմակերպվեցին ուրիշ պարեր։ Հերյանը, կարծ դադարից օդովելով, բաղմության միջից դուրս եկավ, առաջ նետվեց Զվարթին գտնելու համար։

Զվարթը արդեն նստած էր իրեն հետ պարող երիտասարդների սեղանի մոտ։ Հենց այդ վայրկյանին նրա կենացն էին խմում։ Բարձր, լայն ուսերով մի տղա, երեսը կարմիր բծերով ծածկված, աշքերը մոխրագույն և բեղերը շեկ, բաժակը վեր բռնած ճառում էր, խոսքը ուղղելով Զվարթին։ Երեսը վառված, աշքերը վար առած Զվարթը գոհունակության ժպիտը երեսին լսում էր։

Հերյանի սիրտը սեղմվեց։ Ուղեց այդ տեսարանից խուսափել։ Արագ անցավ, մտավ ծառերի ետև, իջավ ջրի ափը։ Նստեց քարերի վրա։ Անբացատրելի մի մելամաղձություն էր իջել նրա վրա։ Ահ, եթե կարելի լիներ, պիտի ուզեր կղզուց անմիջապես հեռանալ։ Հեռանալ և երիտասարդ ծովային սպայի նման, առտղերի հետեւից ընկած, ոտքով քայլել մինչև քառար։

Քայլել անվերջ։ Գիշերվա հետ, մենակության հետ, ժայռերի խիստ և սպառնացող ստվերների հետ։

Սիրուլ լցվել էր հակասական զգացումներով:

— Սատանան տանի, — մտածեց նա, — պետք է կենարունանալ, միայնական պետք չէ աջ ու ձախ ցրվել...

Վերջին օրերի տպավորությունները և ապրումները խուժել էին նրա վրա ծովաբացում հանդիպած անսպասելի հողմերի նման: Չէ, պետք չէր տարվել... Թետք էր զեկը ուժեղ ձեռքերով բռնել, ուղեցույցը աշքեց բաց շթողնել... Հողմերը նշան են կղզիների, նեղուցների, վտանգավոր անցքերի մոտության... Վերջ ի վերջո, ինքը եկել էր այստեղ միայն լճի համար: Եվ ահա լիճը, ահա աշքերը նրա աշքերի մեջ, ահա սիրուր նրա սրտին կպած...

Զեռքերը լցվեց փոքրիկ, ողորկ, գույնզգույն քարիկներով և շոյեց նրանց: Այդ շոյանքից գրեթե ֆիզիկական հաճույք զգաց: Լիճը փոփկասուն էակի նման զեռ ավելի մոտեցավ իրեն, աշքերը լցվեցին գորգուրանքով և սիրուր հաւզվնց:

— Բարե, Սևան չան, — փոփացին նրա շրթները:

Ասաց և սիրուր լցվեց անառելի մի բերկուանքով: Աշքերը վառվեցին: Ինչ լավ էր, որ լիճը այդքան մեծ էր, այդքան լայն և խոր, և խիստ իրավունք ուներ ժողովուրդը նրան ծով անվանելու: Սևանը միայն լույս էր, լեռների մեջ նետված հալելու կտոր չէր միայն, այլև լայն թոքերով մրրեկ և փոթորիկ շնչող, մեծ բաղուկներով ալեկոծություններ խառնող հսկայական տարիերը:

— Մո՞վ:

Վտանգ, բարկություն, քառու:

Անշուշտ, համեմատաբար փոքր էր, բայց ի՞նչ փույթ... անհունը, որին նա մասն էր կազմում, արդյոք անեզր և անվերջ չէ՞ր... Եվ այդ լեռները, այդ ժայռերը արդյոք այդ նույն անհունի ապրած դրամայի մի անբաժանելի մասը չէի՞ն... «Կան երկրներ, որոնք պատկանում են սրբազն աշխարհագրության, և կան երկրներ, որ երիտասարդ են ոգով», ասել էր տարօրինակ այդ Մարկը: Հիմա հասկանում է, թե նա ինչ էր ուզում դրանով ասել: Ասել էր նաև, «Բնազանցական տարածություն, ուր բոլոր նշանները գծված են...»: Այդ ևս հիմա հասկանում էր: Այս, Պետրոս Մարկ, այս, մեր երկիրը լեռ է, և ավելի է, քան լեռ, ծով է, և ավելի է, քան ծով:

Իսկ այդ ավելին մեր իսկ էռթյան մեջն է: Մեր ձգտելը դեպի ամբողջականը, բարին, զեղեցիկը, իսկ ժողովուրդը միշտ երիտասարդ է ոգով և ուժեղ, նա կարող է ինքն իրեն կառավարել, առանց օտարի օդնության, եթե համախմբված է ու հստակ է արտահայտված իր աղաղության ձգտումը, եթե ճանաշել է իր պայքարի միշտ ուղին:

Տարակույս չկա, Դեպքերը, որ մեզ այցելում են, երկար տարիներով պատրաստվում էին մեր մեջ։ Հիմա իր ամբողջ անցյալը, տարիներով ժողերի վրա թափառելը, շարշարանքները, ներքին անբավականությունը, անվերջանալի որոնումները, ներքնապես հիմնավորվելու, ապա, կարծես մոտ են իրենց լուծումին։

Այնպես չէ^o, Սևան ջան, այնպես չէ^o...

Հարցը նրանում է, որ մեր ամենօրյա տաղտկալի լինելիությունը, մեր վրա խուժող փոքրիկ դեպքերի շարանը, հազար ու մի աննշան մտացաղումները, թաց սպունգի նման ջնջում են մեր կյանքի գլխավոր այն գիծը, որ գոյանում է ներսը, որ շաղկապում է օրերը և գիշերները, ձայները և լուսիթյունները։ Մենք նրան չենք տեսնում։ Չենք կարգում բոցեատերով մեր ներսը գրված մեծ գիրքը։

Համենայն դեպս, այդ պատահում է հազվադյուս կերպով։ Երբեմն, խոր մենակությունով լցված օրերում, ներքին տրամաբանական այդ գարգացումը հանկարծ լուսավորում է մեր գիտակցությունը և անմիջապես անհետանում։ Կայծի նման։ Զգում ենք և լինք ըմբռնում։

Ահա Եկել է այս լճի ափին։ Արտաքնապես թվում է պատահականություն, մինչ ներքնապես՝ լիճը սպասում էր նրան, և նա՝ Հերյանը, սպասում էր լճին։

Լիճը վաղուց էր մասնակցում նրա ներքին գոյացման մթնոլորտին։ Եվ եթե նա Եկել էր, Եկել էր հանգիպելու ինքն իրեն։ Եկել էր ամբողջապես իրականակու համար։

...Դիմացի ափի կողմը, հորիզոնի վրա մի լույս դանդաղ մահ եկավ։ Էռուինը։

Երկնքից կախվեց պսպղուն պղնձե մի սկավառակ։ Լիճը ծածկվեց մետաղե արտացոլումներով։ Մառերը կայծելուն մկրատով լույսի մեջ արծաթե տերևներ կտրտեցին։

— Եվ, — շարունակեց մտածել Հերյանը, — անսպասելի այդ հանգիպումը... Նույն տանիքի տակ մի քանի օրեր և գիշերներ անցկացրել էր նրա հետ և ոչինչ չէր իմացել, ոչինչ չէր տեսել, և ահա որ... Ի՞նչ գեղեցիկ էր Զվարթը։

Ասողնը ետ քաշվեցին։ Ամեն ինչ քողարկվեց, ընկավ երազանքի մեջ։

Այդ վայրկյանին, ծառերի հետեւց գետնին խփվող հարյուրավոր ստքերի համատրոփ ձայներ լսվեցին։ Դոնգ-դոնգ, դոնգ-դոնգ, դոնգ-դոնգ... Կարծես ստորերկրյա ողիներ լնի տակից մրճահարում էին կղզին։ Մետաղե հնջունով մի ձայն բարձրացավ և մեներգեց։ Խումբը

կրկնեց հանգերգը։ Ոտքերի դոփյունը գնալով մեծացավ։ Իուլ, ուժեղ, համառ, նորից հնչեց մեներգը։

Այդ ձայնը իջավ Հերյանի սրտի մեջ և պեղեց։

Վեր կացավ, մտավ վանքի բակը և զիտեց։ Հայկական խմբապար էր Կին, տղամարդ, ծեր, երիտասարդ ձեռք ձեռքի տված ալիքանման շարժումով աչ ու ձախ, առաջ և ետ սահելով, ոտքերը զետինը խփելով, ցատկելով պարում էին և երդում։

— Այդուհա շրջում են մոլորակները երկնքի հեռուներում, — մուծեց Հերյանը։

Զգարթը, շունչը կտրած վուղեց դեպի նրան։

— Ահ, պարոն Հերյան, որտեղ էիք... Ամեն տեղ ձեղ փնտրեցի... Դե, շուտ եկեք, միացեք միզ...»

— Ես պարել չգիտեմ, — բողոքեց Հերյանը և քաշվելով։

— Եկեք, խնդրում եմ... տեսե՛ք ինչքան հեշտ է...»

Զեռքից քաշեց և մտավ շուրջպարը։

— Նայեցեք... մի աջ, երկու ձախ... մի աջ...»

Հերյանի ոտքերը մեքենաբար հետևեցին ընդհանուր շարժումին։ Մի քանի վայրկյան հետո նրա ամբողջ մարմինը թեթևացավ, կարծես քամին նրան տոել էր բազուկների մեջ։ Մեծ, լայն, տարերային մի շունչ գրկեց նրան և շենք, եկեղեցի, կղզի և լիճ միացած պտույտ եկան, երգեցին...»

Զգարթի այտերը վառվել էին, աշքերը հափշտակված մեծացել, նրա մարմինը ճոճվում էր սարսուալով քամու թերեւ շնչով թափթփված ուռենու նման։

...Եվ թափթփվել էին լուսինը և արծաթով ցանված երկինքը։

7

Գրեթե ամեն օր, ժամը երկուսի մոտերը, Հերյանը գնում սպասում էր փողոցի այն անկյունում, ուր գտնվում էր գիմնազիոնի մեծ շենքը։ Գրպանները լցված ամեն տեսակ թղթերով — քարտեզներ, հաշիվներ, ծրագիրներ, գիտական տեղեկություններ — նա սպասում էր, անհամբեր աշքերը ուղղած դեպի դարբասը, որտեղից, սովորաբար, Զգարթը գորս էր գալիս։

Տասը րոպէ շեր անցնում լուակյաց փողոցը հանկարծ սկսում էր թնդալ։ Դուրս թափվող աշակերտությունը վայրենի հորդայի կերպարանք էր առնում։ Վաղում էին, խաղում, գոռում, կռվում։ Փողոցը քիչ հանգստանում էր, երբ դուրս էին դալիս բարձր դասարանների աշա-

կերտ-աշակերտուհիները։ Ընդհանրապես, ուսուցիչների շուրջը բոլորված, նրանք տաքացած վիճաբանում էին կամ կատակ անելով բարձր ծիծառում։

Հերյանը հենց որ նրանց տեսնում էր, շրջվում էր և դանդաղ քայլերով հեռանում։ Չէր ուզում իմանան, որ սպասում է Զվարթին, Զվարթն էլ, իր կողմից, ոչ մի անհամբերություն ցույց շէր տալիս, շարունակում էր անտարբեր խոսակցել, առանց շտապելու Սակայն, երբ հասնում էր փողոցի անկյունը և տեսնում էր կամաց հեռացող և ուսի վրայից մերթ ընդ մերթ ետ նայող Հերյանին, սիրոը սկսում էր ուժեղ բարախել և այլս շէր կարողանում զսպել անհամբերությունը։ Դասագրքերը կրծքին սեղմած, այտերը վառված, արագ քայլերով հասնում էր նրան։

Հերյանը նրան զրկում էր իր նայվածքի մեջ։

— Դե, շուտ պատմիր, ի՞նչ նորություն, — հարցնում էր Զվարթը նրա թերթ քաշելով։

— Տեսնենք... ուսումնասիրում են... Երկար խոսեցի քարտուղարի հետ։ Բանիմաց մարդ է երեսում... Հարցը նրանում է, որ բանակը ամեն ինչ կլանում է։ Նեղության մեջ են... որսից փող շի գալիս, իսկ ներսը սով է... Ես, անշուշտ, նրանց բացատրեցի ձեռնարկի կարևորությունը... Ապրանք տանել բերել, զորք տեղափոխել... պարդ է, շէ՞... Ներկայացրի մեր դրած մանրամասն հուշագիրը. ասացին կկարողանք... Ես ի՞նչ իմանամ...»

— Ռումն լավ, շատ լավ...»

Նորից հարցեր էր տալիս։ Ռւզում էր ամեն ինչ իմանալ։

Հետո պատմում էր իր մասին։

— Գիտես, եռանկյունաշափության դասին քավականին խեղճ էի... ամենահիմար հարցերին չկարողացա պատասխանել... Ռւսուցիչը կտաւդել էր... «Կողմնակի բաներով զբազվելու փոխարեն լավ էլլիներ քիչ է զատերով զբազվեիք»... Երբ այդ ասաց՝ ամբողջ դասարանը սկսեց ծիծաղել... Ինչ անպիտան են...»

— Ռշինչ, թող ծիծաղեն... Մի օր կգա, կտեսնեն... Իսկ զատերը, անշուշտ, պետք է, որ պատրաստես... Այս գիշեր ժամանակ ունենք... Ճիասին կպարագենք...»

Փողոցում հանդիպած ծանոթները հետաքրքրված հարցուկործ էին անում։

— Հը, ասացեք, ո՞նց է գնում զործը... Մի բան կարողացա՞ք անել...»

— Լավ... Վստա՞՞ Էմ մի բան դուրս կգա, — պատասխանում էր Հերյանը աշխույժ շեշտով։ — Աշխատում եմ համողել...»

Քաղաքում արդեն խոսում էին Հերյանի ծրագրի մասին։ Ոմանք համակրում էին ձեռնարկին, իսկ ուրիշներ դեմ էին, ոմանք լավատես էին և ուրիշները՝ հոռետես։

Հոռետեսները աշքերը կես փակում և խորամանկ ժողովում էին։

— Ախպեր, բան առաջիք... Մինչև Սևան նավ բարձրացնելը հաց ու պանիր չեմ... Այդ Հերյան կոշված մարդը ո՞վ է, ո՞րտեղից է եկել... Այս օրվա օրս ամեն մարդ հայրենասիրություն է ծախում, մանավանդ եթե անզործ է...»

Հերյանը, որ միամիտ և անկեղծ կերպով ամենքին պատմում էր իր ձեռնարկի մասին, սաստիկ հուզվում ու զայրանում էր, երբ լսում էր թերահավատների այդ քննադատությունները։

— Դա, ի՞նչ բան է... Եթե այդպես է, կթողնեմ, կհեռանամ...»

Զվարթը իր մեծ, գեղեցիկ աշքերը հառում էր նրա վրա և հանգըստացնում նրան։

— Սրանք այդպես են... Պետք չէ ուշադրություն դարձնել, փոքրիկ մարդիկ են, ինչ ուզում են թող ասեն...»

Զայնը թրթում էր հուզումից։

Հերյանը լսում էր նրան և կրկնապատկում եռանդրւ Հիմնարկությունից հիմնարկություն էր անցնում, բացատրում էր, համոզում, վիճում։

Մանավանդ թող իմանան մի բան, ինքը շահագրգոված էր միայն բարոյապես։ Ծիծաղելի էր այդպիսի գործերից նյութական շահ սպասելու Պարզապես ուզում էր մասնակցել երկրի վերաշինության։ Հայտնի է, որ երբ Ամերիկայում ուզում են ամայի տեղերում բնակչություն հաստատել՝ նախ հաղորդակցության միջոցներ են ստեղծում։

— Այդ մասին, պարոն Հերյան, ի՞նչ առարկություն կարող է լինել... Ամենքս էլ սկզբունքով համաձայն ենք... Բայց, ախր, աշք նետեք սահմանների վրա, նայեք ներքին մեր թշվառության...»

Սակայն, Հերյանը անդրդվելի, համառ և մոլեռանդ նորից և նորից պնդում էր։ Գրպաններից թղթի կապոցներ էր հանում, փոռում սեղանի վրա և մատիտը ձեռքին գծագրում էր, կոտորում, բաժանում, հավելում և ամեն տեսակ ապացույցներ մեջբերում։ Տեղեկություններ էր տալիս Միսսիսիպի գետի, Կոնգոյի ինչ-ինչ լճերի, Հյուսիսային և Հարավյան Ամերիկաների, Վոլգայի, Բայկալ և Հնդկաշխինի նավային հաղորդակցության կազմակերպությունների մասին։ Խոսում այնպիսի հավատով և ոգևորությունով, որ պաշտոնյաները ուժ շէին ունենում նրան ճանապարհներ կտրուկ մերժումով։

— Շատ լավ առացիք, շատ լավ... Մի քանի օրից նորից անցեք... Կտեսնենք ինչ կարելի է անել...»

Գրասենյակներից գուրս էր գալիս ճակատի քրտինքը սրբելով։ Զղային քայլերով փողոցից փողոց էր անցնում և ինքը իրեն հետ մենախռում, Այնքան որ, մոտից անցնողներից շատերը կարծում էին, որ եկվոր նախապետը քիչ խեցել է։

Կանգ էին առնում և տիսրած աշքերով նայում նրա հետեից։

...Երեկոները նա կլոր սեղանի վրա բաց էր անում իր քարտեզները և Զվարթի ամբողջ ընտանիքը շուրջը բոլորած խռում էր, բացատրում, նոր հաշիվներ անում։

Չեղունից կախված նավթե լամպարից անհանգիստ լույս էր տարածվում, Պատերից նայում էին կես շուրջի մեջ թաքնված Խրիմյան կաթողիկոսի, զորավար Հորիս-Մելիքովի և Լազարենի զարժացած աշքերը։ Անկյունում դրված Հսկայական ժամացույցից, մերթ ընդ մերթ սայլի ճռոցի նման, ձայներ էին դուրս գալիս։

Հերյանի մոտ կանգնած Զվարթը մանրամասն բացատրություններ էր ուզում, և երազկոտ աշքերը լիի քարտեզի վրա ման ածելուց հետո հանկարծ ուրախանում էր, ամբողջ մարմնով ցնցվում, սենյակը լցնում սուր բացականշություններով։ Հայրը՝ պարոն Արտեմը, ոսկրոտ և հաստ ցուցամատը քարտեզի մի կետի վրա դրած, գործի հետ ոչ մի կապ չունեցող, երիտասարդական հիշողություններ էր սպատմում և սաստիկ քարեանում, երբ խոսքը կտրում էին։

— Ախր, ասածս կարեոր է և մի օր կարող է պետք գա... Չեք հասկանում...»

Մայրը՝ տիկին Արուսյակը, օրվա աշխատանքներից հոգնած, մեծ շալը ուսերին քաշած, ուժ էր անում աշքերը բաց պահել և հորանջը զսպել։

Հերյանը աջ ձեռքը մազերի մեջ խոթած, ճակատը կնճռուտած, աշքերը թղթերի վրա վազեցնելով, ենթադրյալ առարկությունների պատասխաններ էր առլիս և բարձրածայն մատածում։

— Այդպես ուրեմն, ասենք նավը արդեն լիի վրա է. շոգիները ճնշման տակ են... Ելենովկայի ափերից ահա սուլոցը երեք անդամ հընշում է, Գալիս եմ, գալիս եմ... Պատուակը շրջում է, ջուրը խառնում և ահա որ գնաց...»

Նայվածքը ման էր ածում ներկաների դեմքերի վրա, բախտավոր ժպիտ բաժանում և ապա շարունակում։

— Մեկնում ենք... Ափի վրա բազմությունը հարա-հուռ է բարձրացնում, կեցցեներով ողջունում է մեզ և այլն... Անցնում ենք կղզու մոտից, Վահականները թափվել են բլրան վրա, ապշած, հրացած նայում

են... Մոտից նայես՝ նրանց շրթունքները կամաց սարսռում են, սաղմոս և ազոթք են փսփսում, իսկ նրանց աշքերը մի-մի փարոս են դարձել... Իսկ նավը ուրախ, ուրախ գնում է, քթի սրված դանակով ճեղքում ջրերը, կտրում փոքրիկ ալիքները, ճանապարհ բաց անում... Եվ ահա... մտանք ծովը...

Զվարթը հուղումով դիտում էր Հերյանի ոգևորված դեմքը։ Նավապետի աշքերը կայծկլում էին, համառ ճակատը դուրս էր տնկվում և ամբողջ նրա անձը համակվում էր խոր հավատով։

Զվարթի մարմինը սարսռում էր և թևերը թուլանում էին։ Եթե ծնողները ներկա չեն եին, նա կփաթաթվեր նրան, գլուխը կսեղմեր նրա լայն կրծքին, մաղերը կխառներ նրա մաղերին և այդպես կմնար, տաք, ջերմ ավաղի վրա փովող ալիքի նման։

— Եվ ահա մտնում ենք ծովը, — շարունակում էր Հերյանը։ — Երկինք, ջրեր, հեռվում փախչող ամայի ափեր... Բայց դեռ սպասենք, կարող են առարկություններ լինել։ Ի՞նչ եք կարծում, ի՞նչ առարկություն կարող է լինել...

Սպասում էր Ամենքը սպասում էին։

— Կարող են հարց տալ... Եթե նավը մոտենա ափին, ո՞ւր պետք է կանգ առնի։ Այնպես չէ։ Քնական և տրամաբանական հարց է, չէ... Մենք այդ մասին արդեն մտածել ենք և կպատասխանենք, ահա նայեցիք, այստեղ, ուզմագիտական այս քարտեղում ցույց է տրված մի առաջացող վայր... մի շատ փոքրիկ թերակղզի... Այստեղ, մենք կխփենք գերաններ, հողը առաջ կքշենք, քարեր կգլորենք, կամքջակ կշինենք և նավը կկարողանա մոտենալ ափին... Հը...

— Թե, այդ բաները գուք ավելի լավ եք իմանում, — համեստ շեշտով պատասխանում էր պարոն Արտեմը, — մարսկոյ բաներից մենք շատ շենք հասկանում...

— Ահ, եթե Մանուկս այստեղ լիներ, — հառաջում էր տիկին Արուայրը, — նա կարող էր ձեղ շատ տեղեկություններ տալ... Ահա երկու տարի է հանգիստ լունի, մի ճակատից մի ուրիշն է անցնում...

— Մայրիկ ջան, — առարկում էր Զվարթը, — Մանուկը ցամաքային սպա է, ի՞նչ ես կարծում... նավային գործերից բան կհասկանա՞...

— Հասկանում է, — պնդում էր մայրը, — իմ զավակը, մեռնեմ նրա գլխին, ամեն ինչ հասկանում է...

Հերյանը համբերությամբ սպասում էր, որ վերջացնեն, ապա շարունակում էր...

— Հարցը նրանում է, որ զրի խորությունը ամեն տեղ չափված չէ... Այդ շատ կարևոր է, շատ... պատկերացրե՛ք, նավը կարող է քարձրա-

ցած հողերի և նույնիսկ քիթը դուրս նետած հիմար մի ժայռի բախվել
ե...՝ արի, էշը ցեխից հանի, ինչպես ասում են... Վատ է, վատ։ Պետք
է խորավյունները որոշ աեղերում շափիել, քարտեզի վրա անցկացնել,
մանավանդ որ լիճ ասվածը ծովի նման չէ, սատանաներով է լցված...»

— Բա, ասում են լիճը եին է, ծովը՝ տղամարդ... Իսկ կանայք,
գիտեք էլի՛...— կատակում էր պարոն Արտեմօ»:

— Դա էլ նոր բան... Հիմա էլ լիճը կնամարդ դարձրին... էլ բան
չի մնում, որ կանանց մասին շատեն, — կես մարտծ ձայնով բողոքում
էր տիկին Արուսյակը։

— Մայրիկ ջան, հայրիկը կատակ է անում...

— Ես նրա կատակները շատ լավ գիտեմ... Ասում է լիճը սատա-
նաներով է լցված, բա՛, ի՞նքը ինչով է լցված, այդ շի ասում...

— Սպասեք, սպասեք, — ձեռքը ճակատին կտցնելով և ձայնը ավելի
բարձրացնելով միջամտում էր Հերյանը, — կա մի կարեռ, մի շատ կա-
րեռ հարց...»

Այդպես շարունակվում էր մինչև որ պարօն Արտեմի հոգնած աշ-
քերը սկսում էին պիշ-պիշ նայել առանց բան հասկանալու և տիկին
Արուսյակի անզսպելի հորանջումները մարում էին Հերյանի ողերու-
թյունը։

— Դե, լավ, մնացածի մասին վաղը կխռունք...

Ընտանիքը ցրվում էր։

Զվարթը մտնում էր սենյակը, նստում բացված դառագրքերի առաջ
և գլուխը ձեռքերի մեջ սեղմած մտածում էր որիշ բաների մասին։

Գիշերը և սիրտը տրորող հուզումները խուժում էին նրա վրա քաղցր
զերմի նման։ Մարմինը ձգվում էր, սարսում։ Աչքերը երաղում էին։
Հերյանը քայլում էր սենյակի մեջ անկյունից մյուսը։

Ուշ էր, քնել չէր կարողանում, օթե մտներ անկողին, ժամերով կշար-
շարվեր։ Ատրճանակը գրապանն էր դնում և ոտքի մատների վրա քայլելով
գնում էր դուրս։

Փողոցի խավարը նրան առնում էր իր բազուկների մեջ։

Մենակյաց քայլերը զնդում էին մայթի քարերի վրա։ Հեռուն, ինչ-
պես միշտ, անհայտ մարդիկ շարունակաբար զնդակահարում էին գիշերը։

Երբեմն զենքի ձայները այնքան մոտից էին հնչում, որ նա կանգ էր
առնում, ձեռքերը բնազդաբար տանում գրապանը, սպասում։

Տների տակը վայր ընկած գաղթականների ծանր շուքերը կամաց
շարժվում էին։ Խուլ, խեղոված ճիշեր էին լսվում։ Կարծես գիշերը՝ շար-
շարանքների մեջ կալարվելով, խեղղվում էր։

Չնայած դրան երկինքը վխտում էր ասողերով։

Քանի գնում էր, զղերը սկսում էին լարվել, նրան թվում էր, որ նա-
կարկում է անհայտ խավարում, աղաղակներով և գնդակներով լցված մի
սի Աֆրիկայում:

Քայլերը արագացնում էր, Կուրծքը ծանրանում էր և միտքը
շփոթվում:

Նոր մտած փողոցի անկյունում տհկված գերանի կատարին աղոտ
մի լամպար էր արաւասվում: Տներին կած շուքերը սկսում էին շարժվել
և սողոսկել:

— Աղա ջան, ողորմություն...

— Աղա ջան, մի թողեք, որ մեռնենք... օդնեք մեզ...

Չնչին լույսի պատճառով բացված այդ գերեղմաններից զալարվող
բազուկներ էին դուրս ցցվում, ուկրուտ ձեռքեր երկարում և վար թափ-
ված աշքերով դեմքեր դուրս նայում:

Հերյանը շտապում էր անցնել, առանց նայելու:

Երբ համատարած շարիքը բնության կատաղի ավելիների նման
դառնում է անանուն, այլևս տպավորություն չի թողնում:

Այն գիշերը նա ուղղվեց Քաղաքային ակումբ, ուր հույս ուներ
հանդիպել մարդկանց, որոնք կարող էին օգտակար լինել իր ձեռնարկի
համար:

Քաղաքի բարեկեցիկ դասակարգը ակումբի շենքը զիշել էր հան-
րապետության նորակազմ խորհրդարանին և տեղափոխվել պատճա-
կան այդ վայրը:

Առաջին անգամն էր, որ Հերյանը ոտք էր զնում այնտեղ:

Ակումբի մուտքի դռան տուած ոի մեծ լամպար էր վառված: Մի
ոստիկան հսկում էր ներս մտնողների վրա: Հերյանը ներս մտավ,
անցավ բավականին երկար և կես մոլի նրբանցքից մի դուռ բացեց և
կանգ առավ անորոշության մատնված:

Շուխի, խորովածի, կաշվի և զինու ծանր հոտը նրան ետ մղեց:
Կարծես ներս էր մտել ստորերկրյա մի գինետուն: Այնուամենայնիվ,
իր զգվանքը հաղթահարելով ներս քայլեց և աշքերը կես փակված նա-
յեց: Տեսարանը ամբողջովին քողարկված էր թանձր ծխի պատճառով:
Առաջ զնաց: Աշքերը սկսեցին սովորել մթնոլորտին: Դիտեց:

Բավականին մեծ սրահ էր, քիչ ախոռ, քիչ զորահիզ: Սևացած
պատերից մի քանի լամպարներ էին կախված և խաշաձևված եռագույն
դրոշակներ: Բաղմաթիվ սևզանների շուրջը բոլորված մարդիկ թուզի
էին խաղում: Վաս լուսավորության և ստվերների պատճառով ներ-
կաների դեմքերը թվում էին ավելի երկարած և զգեցնած: Աղոտ

ճրագները թթվածինի նման խածելու փորել էին դիմագծերը։ Հաստ շրջունքների շուրջը խոր կնճիռներ էին ձևացրել, այտերը ներս քաշել, քիթերը մեծացրել։

Վառ էին խաղացողների աշքերը։ Այս ու այն կողմ ոլորվող, անհաղ, անլույս աշքերու նկատեց նաև նրանց ձեռքերը՝ ճկուն, զղային, զողքողացող։

Լարված ուշադրությամբ խաղում էին։ Երբեմն աղմկելով վիճաքանում էին, երբեմն տաքանում։

— Քսան միլիոն...

— Հիսում միլիոն...

Հանրապետության դրամանիշները գլորվում էին անդունդ։

Սրահի խորքում, շշերով և ոտելիքներով լցված մեծ սեղանի շուրջը բազմաթիվ սպաներ էին նստած։ Ռւտում-խմում էին առանց աղմուկի և առանց ոգևորության։ գրեթե պարտադրված։

Երբեմն սպաներից մեկը ոտքի էր կանգնում և ուսերեն լեզվով ճառ առում։ Պաշտոնական ճառը արտասանելու ժամանակ ճուռախոսը գործ էր ածում վառվում գովարանական բառեր և ճիգ էր անում, առանց հաջողելու, անկեղծություն և ողևորություն ցույց տալ։ Սեղանի շուրջը նստողները՝ լուրջ, գրեթե տխուր, իրենց պատառքաղները վայր դրած ուշադրությամբ լսում էին։

Այդ ճառը և հաջորդող ճառերը ուղղված էին սեղանի գլխում նստած փոքրահասակ, սելուկ, գոհունակությամբ լցված շնչին գեմքով մի անձնավորության։ Կես զինվորական և կես քաղաքացիական զգեստ հագած այդ մարդուն կոշում էին հրամանատար և հերոս, նրա աշքերը փայլում էին, կուրծքը վեր էր տնկվում և ժպտում էր։

Մոտը նստած, նշանակ մեծ աշքերով, մսուր դեմքով և թրջված շրթունքներով մի կին աշքերը հառում էր նրա վրա և հրճվում։

«Հերոսը» մերթ ընդ մերթ, աշքի տակով նայում էր դահլիճում նստած խաղացողներին, կարծես առում էր՝ «Տիսնո՞ւմ եք, լսո՞ւմ եք...»։

Երբ ճառը վերջանում էր, սպաները ոտքի էին կանգնում և մեքենական շեշտով հուռա կանչում։

Հետո նստում էին և շարունակում ուտել։

— Տասը միլիոն, քսան միլիոն, — բացականչում էին խաղաղողները։

— Հեծելազորի դիվիզիան ողջունում է քաջարի հրամանատարին, որ...

Հուռա՝, հուռա՝, հուռա...

«Հերոսը» տեղից վեր էր թռնում, ուսերը ազ ու ձախ դարձնում, բարեկում:

Հերյանը մի վայրկյան դիտեց և ճեշված տպավորության տակ հեռացավ։ Սեղանների մոտից անցնելու ժամանակ զարմանքով նկատեց, որ խաղացողներից ոմանք նայում էին իրեն հետաքրքրված և զարմացած աշքերով։ Իրենց հարևանների ականչին ինչ-որ բան էին փրսփռում և խորամանկ ժպտում։ Անտարտիկույս, բարեկամական ժպիտներ չեին։ Երբ այդ մի քանի անգամ կրկնվեց, նա չղայնացավ, կանգ առավ, ձեռքերը պրպանների մեջ դրեց և խիստ նայվածքը ուղղեց փրսփռողների վրա։

Նկատեցին և իրենց պաղած նայվածքները կենտրոնացրին խաղաղթերի վրա։

Հերյանը հանգիստ ման եկավ, ուշադրությամբ նայեց և ոչ մի ծանոթի շհանդիպելով ացկու շուզեց սուսակ։

Հիվանդու, գիշատիչ դեմքերով և անհաղ նայվածքներով մարդկանց այդ միջավայրը խեղդիչ էր։

Դուրս գնաց։

Հազիվ գուրս եկավ՝ ամեն կողմից տասնյակ ձեռքեր երկարեցին ողորմություն խնդրելու համար։ Մուտքի լամպարը լուսավորեց երեսները։ Պառաված, կնճոռուած երեխանների երեսներ, նիհարուկ, սուսոր կորած ձեռքեր։

Մի քանի թղթադրամ նետեց նրանց առաջ։

Հազիվ նետեց, անմիջապես կոհիվ և աղմուկ բարձրացավ։ Տղաները սկսեցին մեկ մեկի ծեծել։ Երբ մեկին հաջողվում էր գրամք հափշտակել, մյուսները հարձակվում էին նրա վրա, ձեռքերը խածում, վայր զցում և միասին գլոր գալով շարունակում կովել։ Ռոբիշներ, իրենց ձեռքերը Հերյանին երկարելով, շարունակում էին լալկան ձայնով մուրալ։

Հերյանը հասկացավ, որ եթե շտապ կերպով շհեռանա՞ դժվար պիտի լինի նրանց ձեռքից ազատվել։ Ուստի հրեց առաջը կանգնած երեխանների խումբը, արագ քայլեց, ծովեց առաջին հանդիպած փողոցի անկյունը և հետքը կորցնելու համար պատսպարվեց մի դարալասի հաստ պատի հետեւում։ Գիտեր, որ տղաները պիտի հալածեն նրան և անկարելի պիտի լինի ամենքին գոհացնել։

Մի քանի վայրկյան հազիվ էր անցել և արդեն նրան փնտրում էին։

— Սպասեցեք, — ասաց տղաներից մեկը, — շուտ սլահեք փողոցի անկյունը, որ չփախելի... Նոր մարդ է երեւմ... գրավանները լիբը...

Հերյանը զվարճացած նայեց պատի հետևից։ Այդ խոսքերը արտասանողը՝ թոքախտից դեղնած, խոպոտ ձայնով, կուրծքը ներս ընկած մի երկայնահասակ տղա էր։ Նրա ընկերները, որոնց կարելի չէր լավ տեսնել, հրամանը անմիջապես կատարեցին։ աշ և ձախ վազեցին և խաշաձևվող փողոցի անկյունները բռնեցին։ Ինքը՝ երկայնահասակ տղան, ուրիշների հետ միասին սկսեց խոզաղկել գիշերը։

Հերյանը ամբողջ մարմնով կպավ պատին։

Սակայն, մի քանի վայրկյան հետո, ոլոր, ածիլված զլխով մի տղա՝ մուրացկանների, տեսլապաշտների և որսի շների հատուկ բնազդով՝ հստ առավ, բոքիկ ոտքի մատերի վրա քայլելով մոտեցավ դարպասին և հենց որ Հերյանին տեսավ, սկսեց աղաղակել։

— Էս ա՛, պարոնը էստեղ է, էս ա՛, էստեղ է...

Ամենը վազեցին նրա կողմը։

Հերյանը թաքստոցից դորս եկավ և հանգիստ քայլեց։ Անտարբեր, իբր թե ոչինչ չի նկատում։ Գիտեր սակայն, որ փողոցի այդ տղաները կարող էին խաղ խաղալ զլխին։

Նրանք խմբով գալիս էին նրա հետևից։ Աղաշում էին, արտասվում են, միևնույն ժամանակ, աշխատում էին նրա շորս կողմը բոլորվել և ճանապարհը կտրել։

— Պարոն ջան, Հիսուսի խաթեր, մի քան տվեք...

— Աղա ջան, ողորմություն արեք...

— Մի միլիոն։ Պարոն, մի միլիոն...

— Ել փող շունեմ, — բողոքեց Հերյանը — Եղածը տվեցի... Դե, շուտ հեռացե՞ք... Հեռացեք, ասում եմ ձեզ... ամոթ է...

— Մենք քան շստացանք, աղա ջան, մյուսները վերցրին...

— Վաղը... հիմա փող շունեմ, հասկանո՞ւմ եք...

— Մենք քան շստացանք... Աստված վկա, մենք քան շստացանք...

— Պարոն, մեկ միլիոն ողորմություն արեք...

Արդեն բոլորվել էին նրա շուրջը. շէին թողնում, որ քայլի։

— Հեռացե՞ք, ասում եմ ձեզ... հեռացեք...

Հաղիվ հագնված, ոտարոքիկ, հիվանդ աշքերով, խոպոտ ձայներով, շուքի վերածված այդ երեխաները համառ կերպով կտրում էին նրա ճամփան, քաշում նրա քանկոնի ծայրից և գնալով օղակ կապում նրա շուրջը։

Քանի գնում էին, այնքան նրանց թիվը ավելանում էր։ Մարդ շփուեր ո՛րտեղից էին դուրս գալիս։

Երբ հասան փողոցի ծայրը և Հերյանը, մթից օգտվելով թեքուց

և ուզեց անհետանալ, խուժանը սպառնական զիրք բռնեց։ Այսիս չին աղաշում, այլ պահանջում էին։

— Ավելի լավ է տաս, մեզանից չես կարող ազատվել...

Սկսեցին աղմկել, գոռալ, խոզ հայհոյանքներ աբձակել։

Կես փլած մի տան առաջով անցնելիս նրանք աշխատեցին Հերյանին հրել ներս։ Պարզ էր, հարձակում էին պատրաստում։ Մի քանի հոգի բռնել էին նրա թներից, մինչև ուրիշներ բռունցքները սեղմած նայում էին սպառնացող, զայրացած աշքերով։

— Մարդ աստծու, ասում ենք, մենք չստացանք...

Հերյանը իրեն զգաց թակարդի մեջ։ Զղվանք զղաց, ինչոր լպրծում բան կպել էր նրա մարմնին և կաշկանդել նրան։

— Հեռացեք, հեռացեք...

— Ավելի լավ է մի բան տաս, ավելի լավ է տաս...

Հերյանը հանկարծ կանգ առավ, ուժեղ շարժումով ձեռքերը աղատեց, մի քանի քայլ ետ ցատկեց և առբճանակը զրապանից դուրս հանելով, գոռաց։

— Հեռացեք, թե չէ կերակեմ...

Խուժանը անակնկալի եղած ետ քաշվեց, մի վայրկյան սպառեց և, տեսնելով, որ չի կրակում, նորից առաջ եկավ։

— Լավ, պարան, լավ, ու որ ուզում եք մեզ սպանել, սպանիր, — կեղծ լալկան ձայնով ասաց բարձրահասակ այն տղան, որ թվում էր մյուսների պարագլուխուր։ — Սպանիր... Որքերին խփելը մի մեծ քաջություն չէ... թուրքի յաթաղանից հետո հայ զնդակը մեզ կարող է միայն աղատել... ևփիր...

Մի քանի հոգի սկսեցին բարձրածայն հեկեկալ։

Հերյանը առբճանակը վար առավ։

— Ախր, ասում եմ մոտս փող շունեմ... Համատացեք, վաղը նորից մի քան կտամ...

Խղճի խայթ ունեցավ։ Դա ի՞նչ որոշում էր, երեխաների վրա ատըրճանակ պարզել։ Մոտեցավ տղաներին և պատրաստվեց առբճանակը զրպանը դնել։ Հազիվ ուղեց այդ անել, սաստիկ մի ցով այրեց նրա ձեռքը, օրեկու հոգի ատամները մխրճել էին նրա ձեռքի մեջ, մյուսները բռնել էին նրա բազուկը և աշխատում էին աիրանալ առբճանակին։ Ռմանք քաշում էին նրա բաճկոնի ծայրերը, ոմանք էլ փաթաթվել էին սուքերին և ճիգ էին անում նրան վայր զցել։

Տեղի ունեցավ մի խոզ խայթարու

Հերյանը աղատված ձեռքով մի քանի հարված տվեց, աշ ու ձախ խփեց, աքացի զարկավ և երբ ձեռքերը վերջապես աղատեց, ետ քաշ-

վեց և սկսեց կրակել օդում:

Խուժանը վայրկենապէս ցրվեց:

— Սրիկաներ, սրիկաներ...

Նրան պատասխանեցին քարերի հարվածներով:

Հերյանի տան ապակիները զնգալով թափվեցին: Մի քար գիպավ Հերյանի կրծքին, վաղեց և թւքվեց ուրիշ մի փողոցի անկյունը: Քարերը շարունակեցին վզգալ նրա ականջների մոտ: Արագ ետ քաշվեց և մտավ խոր ընկած մի տեղ: Քարկոծությունը զնալով ավելի ուժեղացավ: Առաջանակը վեր բռնեց և նորից սկսեց կրակել: Նրան պատասխանեցին բարձր ծիծաղով: Այդ ծիծաղը արձագանքեց փողոցի պարագության մեջ:

Հերյանը ամբողջ մարմնով դռղաց:

Աւ մի վայրկյան նրան այնպիս թվաց, թե ամբողջ այդ քաղաքը, ամբողջ այդ դիշերը և ամբողջ այդ երկինքը, խավարի ծանրության տակ տափակացած այդ տները, ծոված և կուրացած այդ լամպարները, գերաններով գամկած այդ դռները, խոնավությունից ուռած այդ պատուհանները, երկյուղու լոռությունով լեցված այդ ճանապարհները, ամբողջ այդ աշխարհը, որ ահա նրան շրջապատում էր, վատ երազի նման հոհուալով գալարվում էր, հեգնում նրան, հեգնում բոլոր մարդկանց, հեգնում կյանքը...

— Այդպիս է, պետք է ծիծաղել, պետք է ծիծաղնէ...

Մեկը այդ ասաց և ծիծաղեց:

Հերյանը զարմացած նայեց: Կոնակը մինչև ծնկները ծալած, տձեւ, փոքրահասակ մի ծերունի էր: Երկար բաղուկները կողմ էին նետված թիերի նման, բարակ ոտքերը թոշունի ոտքերի էին նմանվում: Գլուխը երկար էր, գագաթը տարօրինակ կեղպով տափակած: Երբեմն երեսը վեր էր բարձրացնում և ցույց տալիս վերքի նման ճեղքված աշքեր, վայր ընկած շրթունքներով լայն մի բերան, որ միշտ մնում էր բաց:

Հերյանը զարհուրանքով ետ քաշվեց: Ծերունին վայր ընկնող բազուկները շոած ու գլուխը գժվարությամբ վեր բարձրացնելով՝ որսի ետևից վազող թոշունի քայլերով արագ առաջացավ, բոլորովին մոտեցավ Հերյանին և շարունակեց ծիծաղել:

— Ո՞վ եք դուք... ի՞նչ եք ուզում, — ասաց Հերյանը և նորից ետ քաշվեց:

— Այնպիս, — պատասխանեց էակը, — այնպիս... մի քիչ ծիծաղում եմ... Զե՞ք ճանաշում, փողոցում սրինգ ածող մարդն եմ... Ինձ ամեն մարդ ճանաշում է... Հանրապետության սրնգահարն եմ...

Դողղողացող ձեռքը տարավ կրծքին, սրբաւեց և շապկի տակից դուրս հանեց մի փոքրիկ սրինգ:

— Այդպես եմ ծնվել... նվազում եմ...

Դեմքը վեր ցցեց և նրա աշքերի մեջ երկու ճերմակ բոցեր փայլվը-
լեցին:

— Նվազում եմ... Աշխարհի բաները, ցավը, վիշտը... նվազեմ
լսեք...

— Զէ՞,— բողոքեց Հերյանը,— ի սեր աստծո, էս ժամին, ի՞նչ
նվազելու ժամանակ է...

— Էս ժամի՞ն... ժամ կա՞... էլ ժամ չկա, էլ գիշեր չկա, ցերեկ
չկա... Կա մի մեծ լաց, մի մեծ ողբ, որ դարձել է գիշեր, որ
դարձել է ցերեկ... Կա մի մեծ լաց, որ դարձել է երգ և մրսելով, հառա-
շելով ման է գալիս աշխարհի վրա և ասում է՝ ինձ նվազիր, ինձ
նվազիր, ինձ նվազիր... Հայտ լսե՞ք...

— Զէ՞, խնդրում եմ, շէ՞...

Եվ Հերյանը շուռ եկավ և արագ փախավ:

Նա քանի վազում էր, էտեղ միշտ նրա մոտն էր, Խոսում էր, Հըռ-
հրում, գանգատվում:

Այդ տևեց, մինչև հասավ տուն:

8

Այն օրը, որ նա պիտի մեկներ Յաթում՝ քամի էր և անձրեւ

Ցուրտ և խենթ քամին ավլում էր այդ անձրես, եետում տների
պատերի և տանիքների վրա, ծխնելույզների շուրջը մոմում, ապա՝
փողոցների անկյուններում ալիք-ալիք ոլորվելով աղմկում էր և հե-
ռանում:

Հերյանը ուրախ էր:

Թնդետ գնացքը պիտի մեկներ երեկոյան, բայց նա շատ շուտ
ուրքի էր կանգնել: Հին պայուսակը սեղանի վրա բացած մի քանի
անգամ դարսել էր իրերը, նորից պարպել, նորից դարսել, ապա ման
եկել սենյակի մի անկյունից մյուսը, հազար ու մի մոքերով տարված:
Ուրախ էր, անհամբեր, մտատանց:

Ուրախ էր, որ վերջապես սիտի մեկնի, մտատանց էր այն բոլոր
դժվարությունների պատճառով, որոնք սպասում էին իրեն: Համենայն
դեպս, սեփական ձեռքերով ստեղծած դրամայի առաջին գործողությունը
վերջանալու վրա էր: Այլևս հոդիած էր անդադրում վազվակելոց պա-
տահական կահկարասիներով և պատահական մարդկանցով լցված
դրասենյակից դրասենյակ: Հոգնած էր պետական անկյուն պաշտոն-
ների կոշիք և գործիք անտեղյակ նախկին վարժապետներից, ուսա-

նողիներից, զրագիրներից։ Ամեն տեղ հնացած սեղաններ՝ կանաչ կտավի կտորներով ծածկված, ճոճվող աթոռներ, կես փլած այլանդակ քազկաթոռներ, հաղվազյուտ գրամեքենաների առաջ նստած շատախոս ու կոտրատվող աղջիկներ և մթնած հոնքերով, դանդաղ շարժումներով ու փակ նայվածքներով անձնավորություններ։

Խեցիլ ծխով և բղավող ձայներով լցված այդ գրասենյակներից նա սկսել էր զզվել, երբ մի օր, կողմնակի փողոցից անցնելիս՝ ցածրիկ և աննշան մի շենքի առաջ, որի դռան մոտ կանգնած էին երկու զինված պահակներ, նա հանդիպեց մի հին ծանոթի։

— Տո, ո՞ւմ եմ տեսնում, — բացականչեց նա զարմացած։ — Դու, Պերոնյան, այսուհեղ... Ո՞նց է որ մինչև հիմա չեմ հանդիպել սիրելի զերասանին...

— Ինչ դերասան, ինչ բան, — պատասխանեց մյուսը տիտար ժպիտը երեսին,

Պերոնյանը քառասունին մոտեցադ, լայնուս, երկայնահասակ, մեծ զիսով, մսու դեմքով և արջի քայլվածքով մի մարդ էր. Կլոր քիթ ուներ, ուժովին փորված դիմագծեր և խուլ, անդնդային ձայն։ Բեմի վրա նա խաղում էր արքաների և ազնիվ հայրերի դերեր, կյանքում՝ նրա միակ տռաքինությունն էր լավ ուտել և լավ խմել։

Բարի բնավորության մարդ էր և լավ ընկեր։

— Այս պայմաններում ինչ թատրոն, — շարունակեց նա։ — Աղքերդությունները բեմի վրայից իջել են և բռնել կյանքի ասպարեզը... Մթնոլորտը լցված է վառեդով, համատարած թշվառությամբ և քաղաքական զարմանազան դեպքերով... Մեր համեստ թատերական դահլիճը վեր է ածվել պառամենտի, ուր գավառներից եկած անհայտ մարդիկ շեքսպիրյան ճառեր են արտասանում, մինչ նս, ամեն ինչ մի կողմ եմ դրել և ծառայում եմ նորակազմ հանրապետության...

Հառաջեց։

— Սառայում ես հանրապետության... Ասա տեսնեմ, ի՞նչ ես անում, — հետաքրքրվեց Հերյանը։

— Այս, տեսնո՞ւմ ես այդ շենքը, որտեղ կանգնած են զինվորներ...

— Տեսնում եմ...

— Նրա կառավարիչն եմ։

— Իսկ ի՞նչ ես կառավարում...

— Եղբայր, — ասաց Պերոնյանը շփոթվելով, — ինչպես բացատըրեմ... Այդ ողորմելի շենքում մի հին տպարան կար, ուր ժամանակին հայտարարություններ, փոքրիկ զավեշտներ և օրացույցներ էին տըպ-

լում, իսկ հիմա... շվախես... հիմա պետությունը վերցրել է և տպում
է Հանրապետության փողերը...

Ասաց, կարմրեց և սկսեց հռչուալ:

— Եվ ողբալին այն է,— շարունակեց նա,— որ դրամանիշները
տպելու համար թուղթ չկա... Պատկերացրու, այս՝ թուղթ չկա... Երկու
օր է տանչվում եմ, մտածում, մտածում... Այդ անպիտան մեքենան...
ուսում է... ուղղակի մի աժդահա... Չի բավում էլի՛ Ֆինանսների նա-
խարարությունը անդադար նոր սերիաներ է պահանջում, միլիոններ, մի-
լիոններ, միլիոններ... Հիմա այն օրին հնք հասել, որ թուղթը ավելի է
արժում, քան նրա վրա տպած գումարը... Երկու մարդ եմ զրկել Թիֆլիս
թուղթ ճարելու համար, բայց այնտեղ էլ... վրացական կառավարու-
թյունը արգելել է արտահանումը, ինքն էլ տպում է ու տպում... Ճա-
րահատյալ անձամբ եմ գնում, ամեն կերպ կաշխատեմ ժածուկ ճարել...

Հերյանը շկարողացավ ծիծաղը զսպել:

Պերոնյանը նրան նայեց տխուր աշքերով, հազաց և ինքն էլ սկսեց
ծիծաղել:

— Մարդ շգիտի՝ ծիծաղի, թե լաց լինի...

— Այնպիսի ժամանակներում ենք ապրում,— լրջանալով պատաս-
խանեց Հերյանը,— որ եթե մարդ սկսի լաց լինել, էլ երբեք կանգ չի
տոնի... Ավելի լավ է գնանք մի տեղ և զրուցենք:

— Հարցը նրանում է, որ կառավարության նախագահի հետ ժա-
մադրություն ունեմ:

— Նախագահի՝ հետ,— հետաքրքրվեց Հերյանը:— Եթե ևս էլ կա-
րողանայի նրան տեսնել... եղբայր, ուղղակի շարշարանք է...

Եվ Պերոնյանի թեր առնելով քայլեց: Նա արագ-արագ նրան պատ-
մեց իր ծրագրի և հանդիպած դժվարությունների մասին:

Կես ժամ հետո նախագահի մոտե էին:

Փոքրահասակ, ժիր, ճերմակ մորուքով և ծխախոտից դեղնած բե-
ղերով մի մարդ էր: Ուշադրությամբ լսեց և հարցուվորձ արավ:

Մտածեց, ծխեց, նորից մտածեց: Եվ քարտուղարին՝ Բաթումի
հյուպատոսին ուղղված մի հանձնարարական նամակ թելազրեց:

— Սրանից ավելին շեմ կարող անել,— ասաց նա ձեռքերը դեպի
երկինք բարձրացնելով:— Հաջողություն եմ ցանկանում...

— Տեսա՞ր,— բացականչեց Պերոնյանը, երբ գրասենյակից դուրս
եկան,— քեզ համար ավելի հեշտ պիտի լինի նավ ճարել, քան ինձ
համար թուղթ... Վազը ևս մեկնում եմ Թիֆլիս...

— Ես էլ վազը մեկնում եմ Բաթում:

— Հավա՞ Ճանապարհի կեսը միասին կլինենք...

Հուզումից ամբողջ զիշեր շէր կարողացել քննել:

Պիտի վերադառնար թաթում, պիտի վերատեսներ նավահանգիստը, հին ծանոթներին, հին բարեկամներին և իր նավթատարը...

Պիտի տեսներ Դաշենկային:

Դաշենկան... իսկ Զվարթը... Մեկը կապված էր ծովի հետ: Լայնատարած բացը, շոգենավերի սուլոցը, մեքենաների աղմուկը, մեկնումի վայրկյանների շերմը... Մյուսը լիճն էր: Կապույտ աշքերով երկնքին նայող մենակությունը, լեռների մեջ փակված մտերիմ շքնաղությունը, երկու հաղար ոտք վեր ցցված տեսիլքը...

Անկողնի վրա նստած սպասեց լուսաբացին:

Հիմա անհամբեր էր:

Պատուհանը բաց արեց և նայեց դուրս: Պաղ քամին մորակեց նրա երեսը: Զյունի եղանակ էր:

Քայլեց:

Զէր սիրում սպասել: Իսկ պետք էր սպասել մինչև երեկո: Գնացքը մեկնում էր օրը մի քանի անգամ և զեռ պատահում էր, որ բնավ շէր մեկնում երբեմն էլ մեկնում էր և տեղ շէր հասնում:

Ամեն ինչ պատահական էր:

Սուլեց, երգեց, քայլեց և վերջապես որոշեց պնակ Զվարթին դրաբացից վերցնել: Անձրեւ դադարել էր: Երկինքը փակ էր և մայլ: Քամի էր: Երկայն շնչով քամի, դրկող, տրորող, խածնող:

Քաղաքի կենտրոնում գրեթե մարդ չկար: Հազվագյուտ անցորդները՝ օձիքը և ուսերը վեր առած, շտապ անցնում էին պատերին քսվելով:

Գաղթականները կուտակվել էին տների դարպասների ներսը: Մեկը մյուսի վրա ընկած նրանք նմանվում էին խոշորացույցի տակ դիտված, անշափ մեծացրած միջատների: Փողոցների անկյուններում ոմանք խարույկներ էին վառել և շուրջը պալել:

Ի՞նչ պիտի անեին այդ խեղճերը, երբ իսկական սառնամանիքը սկսվեր: Հիմա իսկ, ամեն օր, շատերը մեռնում էին: Ամեն առավոտ, լուսաբացի մոտ սայլեր էին գալիս և փողոցներում ընկած դիակները հավաքում: Հերյանը մի քանի անգամ այդ սրտաճմիկ տեսարաններին ներկա էր գտնվել: Մայլ նետելուց առաջ դիակները մերկացնում էին: Հաճախ, կոփվներ էին տեղի ունենում նրանց ցնցոտիներին տիրանալու համար: Մայլը զնալով ծանրաբեռնվում էր: մեկը մյուսի վրա դիզված մերկ մարմիններ, դուրս ցցված դեղնած ոտքեր և ձեռքեր...

Հերյանը աբագացրեց քայլերը և դեմքը քսեց քամաւն:

Երբ հասավ դպրոցի շենքի մոտ, աշակերտների ձայները սլայթե-

ցին ուսմբի նման։ Անհամբեր աշքերով պրատեց փողոցը։ Վարի դասարաններն էին։ Զվարթը շկար։

— Ութերորդ դասարանը դուրս եկե՞լ է, — հարցրեց նա մոտից անցնող դպրոցականին։

— Չէ, — պատասխանեց նա, քիթը վեր առնելով և աշքերը բացիւրփելով, — դեռ դասի են... իմ քույրը Զվարթի դասարանում է... — Ասաց և փախավ։

Հերյանը պատրաստվում էր վերադառնուլ, երբ տեսավ դեպի իրեն վազող Զվարթին։

— Ճղեցի, դասարանից ճղեցի, — գոռաց նա հեռվից։ — Այսօր մեկնում եք... քիչ ժամանակ ունենք...

Ցրտից և հուղումից այտերը կարմրել էին։

Մտավ Հերյանի թեր և պինդ սեղմվեց։

— Չեմ կարող պատկերացնել, որ քեզ պիտի թողնեմ, — ասաց Հերյանը, նրա լայնացած և միամիտ աշքերի մեջ նայելով։ — Դժվար է նույնիսկ ժամանակավոր կերպով քեզանից բաժանվելը...

Քայլեցին։

— Գնում եմ մեզ համար, մեր հաղթանակի համար... Ահ, Զվարթ ջան, եթե հաջողեմ, եթե հաջողեմ...

Զվարթը երկու ձեռքերը ոլորեց նրա թերին և ամբողջ ուժով սեղմեց։

— Գարունը գա, վերջին քննությունները հանձնեմ... Մինչ այդ, դու էլ կվերադառնաս... նրա հետ...

— Ո՞ւմ հետ։

— Ո՞ւմ հետ, նավի հետ։ Մեր նավի հետ։ Մինչև այն ժամանակ ես կլինեմ ազատ քաղաքացի։ Համալսարանի ուսանող... Միայն թե, տեր աստված, նոր դեպքեր շպատահեն...

— Ի՞նչ դեպքեր կարող են պատահել։

— Ո՞վ է իմանում։ Մեր երկիրը կրակով և մրրիկով է լցված։ Արյունով կախարդված ժամանակաշրջան է։ Այսօր դպրոցում խոսում էին պատերազմի մասին, Կարծես քիչ պատերազմներ տեսանք... քանի տարի է կովում ենք. ժողովուրդը ուղղակի ուժասպառ է եղել...

— Այդ մասին Պերսնյանին հարցուփորձ կանեմ. նա ամեն բանի տեղյակ է։ Երեկոյան գալու է ինձ մոտ երկու դինվորների ընկերակցությամբ... Չեմ կարծում բան պատահի, բայց եթե պատահի, լավ իմացիր, անմիջապես կվերադառնամ... Եկ խոսենք ուրիշ բաների մասին. ուզո՞ւմ ես։

— Լավ...

Բախտավոր էին և տխուր։

— Ա՞ր ենք գնում, — հարցրեց Հերյանը: — Տո՞ւ

— Զէ, տուն չէ, — բողոքեց Զվարթը: — Գնանք բուլվար:

— Բուլվար, էս եղանակին...

— Գիտես, աշնան քամու գանգատը ծառերի մեջ, բարդիների հառաշող մենակությունը, և հետո այս եղանակին ոչ ոք չի լինի այնտեղ... այլ միայն քամի, ծառերի շվզոց և կլինենք մենք...

— Իսկական բանաստեղծուհի ես...

— Ես սիրում եմ մեր երկիրը՝ Աղքատ, թշվառ, ողբերգական: Չեմ դավաճանի ոչ այս թշվառությանը և ոչ այս գեղեցկությանը... ԱՅս, աշունը կանցնի և կսկսի ձյուն գալ, ձյունի տակ աշխարհը փոխվում է, կարծես երկինքը իշխում է վայր և ճերմակ թերուվ ամեն ինչ դրկում...

— Բաթումում միշտ արե է, երբ անձրեւ չկատ Իսկ երբ անձրեւմ է, վերջ շումի: Այսպիս կոչված բարեխառն վայրերը միշտ էլ փոփոխական են անտուակ կանանց նման... շի կարելի վստահել... Զէ, ես նախընտրում եմ մեր իսիստ, կայտառ և ազնիվ այս եղանակը...

— Դե, շուտ վերադարձիր և վայելենք մեր ձմեռը:

— Դա ինձանից շի կախված: Նավ դժոնել, գնել, բարձել վազոնների վրա, բերել Հայաստանի սահմաններից ներս և սպասել գարեան, վեր տանելու համար... Երբ մտածում եմ, վախը ինձ բոնում է...

— Վախ, այդ քեզանից շէի սպասում...

— Դե, այեաք է վախենալ եռանդը սրելու համար:

Երբ հասան բուլվար, զարմանքով տեսան, որ պարտեզը պարապ շէր: Խումբ-խումբ մարդիկ, ինչպես միշտ, խոսում, վիճում էին:

— Եթե այդպիս է, — ասաց Զվարթը: — ավելի լավ է գնանք:

— Զէ, սպասիր, լսենք ինչ են ասում... Բուլվարը Երևանի ժողովրդի շերմաշափն է...

Կանգնեցին. լսեցին:

— Չեմ հասկանում, — ասում էր տարիքավոր, կարճահասակ մի մարդ, — շեմ հասկանում, ի՞նչ կարիք կա ամեն բան ոև տեսնել... Փարիզի մեր պատվիրակությունից նամակ է ստացվել. ասում է, Վիլսոնը հայտարարել է, որ հայկական նահանգների ազատագրումը օրերի հարց է և ինքը՝ Վիլսոնը սահմանների խնդիրը անձամբ կլուծի... թուրք գահինները կպատճեն, կողոպտված հարստությունները կվերադպեն, և Ամերիկան իր հովանավորության տակ կառնի Հայաստանը: Դաշնակից պետությունները խոստացել են... Հանդիսավոր կերպով և իրենց խոստումը կկատարեն. այդ մասին կասկած շի կարող լինել Պատկերացրեք, Ամերիկայի նման մի երկիր...

— Դե այդքան արյունը զուր շի հոսել խոմ...

— Երբ պետությունները հայտարարում են՝ կատարում են...

Մարդիկ լսում էին և հավատում: Այդքան սարսափներից և դառնություններից հետո նրանք պետք ունեին հավատի իրենց ապրելու կարողությունը պահելու համար: Վառ քնարերգությունը ուռեցնում էր նրանց սրտերը և կրակե դրոշակներով զարդարում նրանց հույսերը:

— Չէ, այդքան արյուն, այդքան զոհաբերություն իզուր չի կարող կորչել...

Քամին ծառերի մեջ աղմկում էր...

Պառլամենտի շենքի վրա կախված եռագույնը անհանգիստ ծփում էր:

— Դե, գնանք,— առաջարկեց Զվարթը,— միշտ նույն քաների մասին են խոսում:

— Այն խմբին էլ լսենք, հնտաքրքրական է...

Կենտրոնական ծառուղու ծայրին բազմաթիվ մի խումբ էր կանգնած: Իմացվեց, որ վեճի էին բռնվել Հյուսիսային Կովկասից եկած մի քանի անձնավորություններ: Նրանցից մեկը՝ երկայնահասակ, ներս ընկած աշքերով, նիշար, ջղային, ջերմ և համոզիչ ձայնով մի մարդ էր: Նա օձիքը վեր բարձրացրած և ձեռքերը գրանիք դրած խոսում էր աշքերը երկնքին սեեռելով, համոզված շեշտով:

— Ախր, պատմությունը մեզ ոշինչ չի սովորեցրել, ոշինչ չի սովորեցրել... Մենք ծամում ենք այն հաշիշը, որ ուրիշները գցում են մեր առաջ... Ե՞րբ պիտի հասկանանք, որ այսպես կոչված մեծ պետությունները, շնայած իրենց գեղեցիկ հայտարարություններին, շնաբար խաբում են մեզ: Նրանք մեզ դավաճանել են անցյալում և կշարունակեն դավաճանել... Տո, մոռացա՞ք Զեյթունը, մոռացա՞ք 95-ի կոտորածները, մոռացա՞ք Աղանան... Տեսե՞ք, ինչ է անցնում Կիլիկիայում: Փրանսիացիները զենքերը ուղղում են մեր կամավորների վրա, որոնք կովեցին իրենց հետ և նպաստեցին հաղթության... Փրանսիացի գրողներից շատերը սկսել են գովաբանել թուրքերին: Նրանց հարեմները, սուլթանը, բռնությունը: Եվ հայնոյում են մեզ, որովհետեւ տիմարություն ունեցանք իրենց սուտ սկզբունքների համար զոհել մեր ժողովրդի մեկ երրորդը... Եվ դա, այսօր, երբ հաշտությունը դեռ չէ կնքված, երբ պատերազմի դաշտերում դիակները դեռ պառկած են անթաղ, երբ վասված հրդեհները դեռ ծխում են... Կարո՞ղ եք պատկերացնել ինչ կկատարվի վաղը, երբ դեպքերը մոռացվեն և մարդիկ հոգնեն և ուզեն ամեն ինչ մոռանալ... Լավ իմացեք, մեզ կծախսեն, կդավաճանեն և նույնիսկ կմրտեն... Ինչ ուզում եք ասեք, մեր միակ փրկությունը մոռաստանն է...

— Սպասիր, սպասիր...

Հակածառողը շարժուն, անհամբեր, զայրացած աշքերը դեսուզեն ոլորող մի անձնավորություն էր: Խոսում էր խզված ձայնով, ամբողջ մարմինը ետ ու առաջ երերալով:

— Ռուսաստան... ո՞ր Ռուսաստանը... էն, որ Նիկոլայ Նիկոլաե-
ֆիշի օրով ուզում էր Հայաստանը կազմեների գաղութներով լցնել, թե
էն Ռուսաստանը, որ քեզ հետ տեսանք Կիսլովոդսկում, Պյատիգորսկում,
Եկատերինոդարում...

— Ոճրագործներին սպանելը և գողերին թալանելը ոճիր չէ, այլ
սրբազն պարտականություն,— պատասխանում էր մյուսը: — Հեղա-
փոխությունը պարտավոր է անողոք լինել, թշնամիների և պորտաբույծ-
ների նկատմամբ, թե չէ ի՞նչ հեղափոխություն... Երբ մրրիկը մոտենում
է, մոնշալով անցնում, մարդ կոտրած կուժի մասին չի մտածում...
Պետք է հասկանանք, աշխարհը փոխվում է. Հինը քանդվում է, որ-
պեսզի նորի համար հող պատրաստվի... Մենք մտանում ենք մեր պատ-
մությունը... Գարեր առաջ, հանուն մի նոր վարդապետության, վերի
հրամանով, մեր իսկ գորքները եկան և Հենց այս վայրում, որտեղ կանգ-
նած ենք, ամեն ինչ քանդեցին, այրեցին... Քանդեցին մեր մեհյան-
ները, վայր նետեցին քուրմերին, սպանեցին մողերին, տակնուվրա-
արին հինավորց, հարուստ մեր մշակույթը և մեր ժողովրդին պարտա-
պրեցին օտար լեզվով քարոզված մի վարդապետություն... Եվ հանուն
այդ օտար վարդապետության մեր ազգը դարերով պայքարեց, անհա-
մար զոհեր տվեց, արյուն թափեց և վտանգեց իր ֆիզիկական կոյու-
թյունը... Իսկ այդ քրիստոնեությունը, որի համար դարերով կովեցինք,
գուրս եկավ մի դավեշտ... Նայեցնք քրիստոնյա նվրոպային. ինչ ողոր-
մելի տեսարան... Չե, մենք կմիանանք նրանց, ովքեր ուզում են այս
կեղեքող աշխարհը փոխել... Տապալենք նրանց, ովքեր մեզ դավա-
ճանեցին, շահագործեցին մեր լավագույն զգացմունքները, ժախեցին
մեզ, խաբեցին և թափած արյունը առևտրական շահի վերածեցին...

Այդ բառերի դեմ ոչ ոք շառարկեց:

— Գե, ճիշտ է ասում էլի, — փսփսաց Զվարթը: — Եթե Ռուսաս-
տանի հետ խզենք մեր հարաբերությունները, ո՞ւմ հետ պիտի միա-
նանք... Էնքան մենակ ենք...

— Կարելի՞ է մի խոսք ասել, — դիմեց Հերյանը ճառախոսին:

Եվ, հանկարծ, սաստիկ հոգվեց: Արյունը գլխին խուժեց և մո-
ռացավ այն, ինչ ուզում էր ասել: Շփոթվեց այդքան մարդկանց և
Զվարթի ներկայությունից: Կարմրեց և բերանը բաց արած նայեց շորս
կռումը:

— Ասում եմ...

Շապկան ուժով քաշեց Հոնքերի վրա: Ինքը իր դեմ զայրացավ, որ այդպես, երեխի նման կանգնել էր և ոչինչ չէր կարողանում առել:

— Եվ նախ և առաջ,— Հանկարծ գոռաց նա,— այդ բոլոր մեծ պետություններին էք:

Հայհոյեց:

Եղբ հայոցից, միաբը պարզվեց և հիշեց այն, ինչ ուզում էր ասել:

— Էլ բավական է,— շարունակեց նա:— Էլ բավական է ուրիշների վրա դնել մեր հույսերը... Դարերով մեզ քնացրել են... Դարերով մեզ ասել են, որ քրիստոնյա աշխարհը գալու է անհավատների ձեռքից մեզ աղատելու... Արևմուտքը գալու է, ֆրանկները գալու են թուրքերին պատճելու... Այդպես ասել են և հայ ժողովրդին օրորել, կուրացրել... Ուղղակի զարժանում եմ, որ այսօր էլ գեռ շարունակում ենք կրկնել նույն բաները... Կրէնում ենք նույն բաները շնայած զեպքերին, Հուսախարություններին, անհամար զոհերին... Սպասում ենք Ամերիկային, սպասում ենք Ֆրանսիային...

— Զսպասենք, ի՞նչ անհնք,— Հարցրեց մոտը կանգնած մեկը:

— Ես ասում եմ, որ եթե ուզում ենք աղատ հայրենիք՝ պետք է նրան ստեղծել մեր սեփական ձեռքերով: Աշխարհը անողոք կոմի դաշտ է, փոթորկված ծով և պետք է մեր բոլոր ուժերը միացնենք և մեր իրավունքները պաշտպանենք... Ես ծովի մարդ եմ. երբ օվկիանոսի վրա քամիները ոռնում են, լեռան նման ալիքները վեր բարձրացնում և սպասում, նավապետը և նրա մարդիկ ուրիշների օվնության խոմ շե՞ն սպասում, այլ ճիգ են անում նավը այնպես զեկավարել, որ շընկղմվի... Մեր երկիրը նավ է, ոչ պետք է, խելք և կամք պետք է, մեր սեփական միջոցներով նավը տեղ հասցնելու...

— Ասում եք կովել,— միշամտեց Ռուսաստանից եկած մարդը,— մինչև Հիմա շե՞նք կովել, ի՞նչ ենք արելու ԱՅա շորս տարի է արյուն ենք թափում, պատիրազմի բոլոր դաշտերում կովում, և Հիմա, երբ հաղթանակի ժամը եկել է, մեր այսպես կոշված զինակից պետությունները՝ գոյլ դաբած, երկիրները բաժանում են իրենց միշ, իսկ մենք կանգնել ենք նոր վանդակների առաջ...

— Ռուսան, նշանակում է, որ կոիվը գեռ չի վերջացել, շարումակվում է...

— Շարունակում ենք, բա, շե՞նք շարունակում...

— Առայժմ բավականանք մեր ունեցածով...— շարունակեց Հերյանը:— Ամրապնդենք այն, ինչ ունենք... Ժողովրդի մեծությունը հո-

զերի մեծությունից խոմ չի կախված, փոքրիկ հայրենիքները կարող են մեծ հրաշքներ կատարել...

Բազմության միջից բողոքի ձայներ լսվեցին: Մի երիտասարդ տռաջացավ և բարկացած ձայնով հակաճառեց:

— Այդ, կներեք, այդ չէ,— ասաց նա հուզված ձայնով: — Մենք չենք կարող թշնամիների ձեռքին թողնել այն հողերը, որտեղ թաղված են մեր նախնիները, մեր ծնողները, մեր մարտիրոսները... դրանով արդարացրած կլինենք մարդասպաններին... Չէ, այդ չէ... Դուք, կովկասահայերդ այդ չեք կարող հասկանալ, որովհետև զուք չեք տեսել, չեք ապրել այն, ինչ տեսել և ապրել ենք մենք... Իմ հայրս, մայրս, իմ եղբայրներս և աղքականներս ամենքն էլ այնտեղ անգերեզման փոված են և սպասում են արդարության...

Երիտասարդը քերռում էր վերքը, որ բոլորի սրտի վրա էր:

— Անշուշտ, այդ այդպիս է,— մտածելու ձայնով պատասխանեց Հերյանը: — Ես էլ կուղենայի ամբողջ երկրի պատագրումը, բայց, բարեկամ, զգացումով հայրենիք և պետություն չի ստեղծվում...

— Եթե զգացումով հայրենիք չի ստեղծվում, — նորից բողոքեց երիտասարդը, — ապա ինչո՞վ է ստեղծվում... Եթե հայրենի հողերի ներշնչած սերը և լույսը հոգիները չի լուսավորում, ո՞ր հիմարն իր կյանքը կղոհի այդ հողերը պաշտպանելու կամ ազատագրելու համար...

Ռուսաստանից եկած մարդը համբերությամբ լսելուց հետո սկսեց խոսել տնտեսական աղղակների մասին: Մեջ բերեց Մարքսին և Էնգելսին, տվեց լևինի անունը և աշխատեց ասածները հիմնավորել, ինչպես նա ասում էր, գիտական տվյալներով:

— Այս վիճաբանությունը կարող է դեռ երկար շարունակվել, Զբարթ ջան, — կամացուկ ասաց Հերյանը, — ավելի լավ է գնանք. շատ ժամանակ չկատ...

— Այս, գնանք, — համաձայնվեց Զբարթը: — Գիտե՞ս, Ռուսաստանից Եկած այդ մարդը բավականին պատրաստված և լուրջ մարդ է երկում...

— Կարող է... Երեխ պրոպագանդիստ է...

Հետո գնացին: Ման եկան, խոսեցին առանց խոսելու Եվ քամին, որ խիստ էր և պաղ, նրանց թվաց հաճելի, և փողոցները, որ դատարկ էին և մոռյլ, նրանց թվացին մտերիմ և բարեկամական:

Երկուսն էլ այնքան բաներ էին ուզում տսել, որ չէին ասում: Գնում էին մեկի սեղմված, հնչուն և հառաջող սրտերով, երազկուս և անուշ զերմով լցված ձեռքերով:

— Այդ մարդիկը ցրում կանգնած դեռ վիճում են, — ասաց Հեր-

յանը, — անհանգիստ, մտահոգ, իրենց երկրով անոթի... Գիտե՞ս, հիմա սիրում եմ այս մեր աղքատ երկրի ամեն քարը:

— Չար:

— Ինչո՞ւ

Զվարթը գլուխը սեղմեց նրա ուսին և ոշինչ շպատասխանեց:

Փողոցը թեքվելու ժամանակ ուժեղ քամի փշեց և սովելով փաթաթվեց նրանց: Եվ երբ նրանց փաթաթեց հրող և կուրացնող իր ալիքի մեջ, Հերյանի բազուկները պինդ ոլորվեցին Զվարթի ուսերի շուրջը և նրա շրթները կատան Զվարթի շրթներին:

Ապա, թե թեր տված, սարսոռղ իրենց մարմիններով մաքառելով քամու դեմ, նրանք ուրախ, հարբած այրքան լիությունից, վերադարձան ետ և շարունակեցին անհպատակ քայլել:

— Սպասիր, — ասաց Հերյանը հանկարծ կանգ առնելով, — շմուռամ... Մի քիչ բան վերցնենք ճամփորդության համար...

— Դե, գնանք:

Մտան խանութները և գնումներ կատարեցին:

— Զարմանալի երկիր է մեր այս երկիրը, — նկատեց Հերյանը, — Հաց ասես չի ճարվում, բայց իշխան ծուկ, իկրա, շամպայն, կոնյակ, պինի ինչքան ուզեռու թափավորական սեղանի նրբություններ և սև թրշվառություն...

— Այ, տեսնո՞ւմ ես, ծուկը գալիս է քո Սևանից, — կատակեց Զվարթը:

— Այդ մասին խնդրում եմ իսկի կատակ շանել...

Կանգնեց և երաղեռու աչքերով նայեց հեռուն:

— Դու պատկերացնում ես ինչ կլիներ ժայռերի այս աշխարհը, եթե Սևանը չիներ... Մտածիր. երկու հազար մետր ծովից բարձր, լեռների կատարին թառած այդ լիճը լավագույն գանձն է, որ մեր երկիրն ունի... Զուր կտրած երկնքի մի կտոր... Զնայած սիրիրյան ցրտին, երբեք ամբողջապես չի սառչում, որպեսզի մարդիկ նրա առատ սեղանից օգտվեն ողջ տարին: Եվ ի՞նչ կլինեին վարի դաշտերը առանց նրան... Զեին բռւնի մեր վաթսում տեսակ խաղողները, մեր հյութեղ դեղձերը, ոսկե հեղուկով լցված մեր ծիրանները, սալորը, խնձորը, նուշը... Նա է, չէ՞, Սևանն է, չէ՞, որ իր ափի մի ծայրը կամաց բաց է անում և գնդացող, ուրախ Զանգուին ուզարկում դեպի Արարատյան դաշտը... Նա շոգիանում է և անձրւների միջոցով տարածվում ամեն տեղ...

— Այնպես ես խոսում լնի մասին, որ սկսեցի նախանձել:

— Չե՞ս հասկանում, լիճը և դու ինձ համար ընդմիշտ կապված

Եք... ես ձեզ գտել եմ միասին, նույն օրը, և ձեզ սիրեցի: Շաստ Սրբիս
խորքից, մարմնով, հոգով... Եվ եթի, — ավելացրեց նա, Զվարթի
աշքերի մեջ լուրջ նայելով, — Եթի մի օր մեկին կորցնեմ, մյուսին էլ
կկորցնեմ: Հասկանո՞ւմ ես...

— Մի քիչ բարդ է... Զգում եմ ամելի, քան հասկանում եմ:

— Մի օր կհաւաքանաս... Զարմանալի բան է մեր այս կյանքը...
Երշտ անբաժանելին, միշտ անհանդիւս, հապար ու մի գործ ենք սկսում,
պարզապիւմ, շարշարվում, երբեմն բոլորովին աննշան բաների համար
տանշվում, վազում կրկներեւյթների հետևից... զահվում... Իսկ ինչո՞ւ...
Աւզում ենք վերապատճել մենք մեղ... Վերապանել մեր լիությունը, որ
մերն էր և այլնս մերը չե... Կյանքը այս է. կյանքի միջոցով վերաստեղ-
ծել մեր ամբողջությունը: Մենակության ժամերին, ծովի վրա, այդ
հարցերի մասին շատ եմ մտածել... Գիտես, մենակությունը լույ-
դարոց է...

Ասաց և շփոթվեց: Իր շփոթությունը ծածկելու համար բարձր
ծիծառեց:

Զվարթը իր վլուխը սեղմեց նրա ուսին:

— Շատ լավ բաներ զիտես, — ասաց նա, — որ ես չփիտեմ: Սպա-
սիր, մի օր ես էլ կիմանամ:

— Միասին կիմանանք: Չէ՞:

— Դե, իհարկե, միասին...

* * *

Տան փողոցում հանդիպեցին Պերոնյանին:

— Տո, քեզ եմ փնտթում, — գոռաց նա հեռվից:

— Խեր քինդի, թի՞նչ կա...

— Պարզապես ուզում եմ իմանալ, թե այս երեկո մեկնո՞ւմ ենք...

— Ինչոքի՞ս թե մեկնում ենք... — զարմացավ Հերյանը: — Կազմ և
պատրաստ ուղարկում եմ:

— Մի բան կա, որի մասին նախընտրում եմ խոսել ներսը: Վատ-
տեղեկություններ ստացանք:

— Եթի վտանգ կա, — միջամտեց Զվարթը, աշքերը լայն բանալով, —
պետք չէ մեկնել:

— Իսկի բան չկա, իսկի բան չկա, — հանգստացրեց նրան Հերյանը,
տուն մտնելով: — Եթե մի րոպե թույլ տաս... Պետական գաղտնիք է...

— Գիտե՞ս որ, Ավուխանլուից հետո, երկաթուղագծի երկայնքին թրքարնակ որոշ վայրեր կան...

— Գիտեմ:

— Եղբայր, մերոնց կատարած կողոպուտները գրգռել են նրանց...

— Ի՞նչ է, ապառամբե՞լ են...

— Այդպես են ասում Հարձակվում են անցնող գնացքների վրա...

Այս առաջուտ հասած ճանապարհորդներից մի քանի հոգի վիրավորվել են և երես ուզանվածներ էլ կան... Հենց որ իմացա, ուզեցի քեզ հաղորդել...

— Կառավարությունը միշտ յիշ առնում:

— Ինչպե՞ս չէ, զորք է ուղարկել:

— Եթե այդպես է, ինչո՞ւ վախենանք: Դեպքերից խուսափել ուղղող տեղից չի շարժվի: Այստեղ թուրքերը, Գորիի և Բաթումի մեջտեղ՝ ավագակները... Դու ի՞նչ ես որոշել:

— Ես, իբրև պաշտոնյա, ստիպված եմ մեկնել: Առանց թղթի հանրապետությունը չի կարող ապրել, — ծիծաղելով ավելացրեց նա:

— Ես էլ գնում եմ հանրապետության համար նաև ճարելու: Ուրեմն, մեկնում ենք: Զենք ունե՞մ:

Պերոնյանը բանկոնի ծայրը բարձրացրեց և ցույց տվեց կախված մառզեր ատրճանակը: Հերյանց նույն շարժումով ցույց տվեց իրենը:

— Եվ, — ավելացրեց Հերյանը, — ... վերցնում եմ երեք շիշ հայկական կոնյակ:

— Ո՞ր տարվա:

— Չգիտեմ:

— Ուրեմն, լավը չի: Ես վերցնում եմ նոյի տապանից մնացած մի քանի աննման շիշ:

— Շատ լավ: Մանավանդ որ, իբրև զակուսիա, վերցրել եմ զրհելեղի շրերում որսած և փոռում տապակված հոյակապ ձկներ:

— Ուստի, ավաղակները միանգամայն հաղթված են:

— Այդ մասին ոչ մի կասկած չի կարող լինել: Միայն թե, չմոռանաս, մի քանի դինվոր քերել... ավաղակներից պաշտպանվելու համար:

— Այդ էլ մտածել եմ:

Մի ժամ հետո ամբողջ տունը լցվեց աղմուկով: Ամենքը խոսում էին միասին:

Զվարթը, պույնը քիչ նետած, աշխատում էր հուզումը զսպել։ Անդադար ժպտում էր։

— Դե, շատ շուշանաս... Այնպիս չէ՞, շատ շուշանաս...

— Հանգիստ եղիր, Զվարթ շան... Ես ինքս էլ անհամբեր եմ, չէ՞... Կառքը մեկնելու ժամանակ հետևից ցուր նետեցին։

Մթնում էր։ Ցուրտը մլավում էր անտեսանելի գերանից կախված սև կտուփի նման։ Քաղաքը պարապ էր և լուռ։

— Զուզեցի այնտեղ ասել, — փսփսաց Պերոնյանը, — գրությունը նորից լարված է նաև Վրաստանի սահմանների մոտ... Հուսահք զնացքը սահմանը կանցնի...

Վերջ առաջին մասի